

VITAÜLÉS MIKSZÁTH KÁLMÁNROL

KIRÁLY ISTVÁN

MIKSZÁTH KÁLMÁN*

Irodalomtörténetírásunk kialakított egy sablonos Mikszáth-képet, a pipázó, adomázgató, kényelemkedvelő íróét, aki szerette a jó ételeket, s mindennél többre becsült egy könnyen szelelő szivart. Felszabadulás utáni irodalmi kritikánkban is tovább él még olykor-olykor ez a hamis kép. Akadnak kritikusok, akik Mikszáth időtől és tértől elvonatkoztatott egyéniségéből akarják megérteni Mikszáthot, a művészt. Legendaszerűen emlegetett lustaságával indokolják megalkuvásait. Pályája ellentmondásait egyszerűen azzal magyarázzák, hogy szerette az ebéd-utáni alvást és a túrós csuszát.

Sokkal inkább a kritikusok fantáziátlanságáról tanuskodik az ilyen Mikszáth-kép, mintsem Mikszáth Kálmánról. Elég csak egy pillantást vetni a fiatal, pályakezdő íróra, hogy semmibe tűnjék Mikszáth kényelmes, megalkuvásra hajlamos természetének hamis legendája. Úgy indult ekkor az életnek, mint egy romantikus Jókai-regényhős. Kalandos, a szülői akarattal dacoló házasság, amely rövidest önkéntes válással végződött; belső elszántság az írói pályára, amelyet nem tört meg egy csaknem 10 éven át tartó sikertelenség; konok szembenézés a nincstelenséggel, anélkül, hogy a kínálkozó biztos hivatal kiteríthette volna megkezdett útjáról; majd a hirtelen siker és hét év különélés után visszatérés az egykori feleséghez, — mind olyan vonás volt ez, amely sokkal inkább illett az *És mégis mozog a föld* Jenőy Kálmánjához, mintsem a kényelemszerető, lagymatag embernek hírelt Mikszáth Kálmánhoz.

Érdeemes végigolvasni azokat a leveleket, amelyeket a fiatal Mikszáth későbbi feleségéhez a tiltó szülői szó és a szerelem, a kisvárosi pletykától való félelem és az érzelem nyílt megvallása közt tétovázó Mauks Ilonához írt. A bátor, nem-alkuvó élet igénye csengett fel bennük. Jelszavaként hangoztatta: »inkább törni, mint hajolni«. Központi gondolatként vonult végig levelein a lelki nagyság követelése. A lelki nagyságé, amely képes rá, hogy hazug előítéletekkel szembe-

* Az előadás nem törekszik arra, hogy átfogó Mikszáth-képet adjon. Egy nagyobb-méretű Mikszáth-monográfia egyes kérdéseit kívánja felvetni csupán. Időhiány miatt nem kerül sor számos lényeges kérdés beható tárgyalására, mint például Mikszáth anekdotizmusa, népiessége, a mikszáthi romantika, stb.

szegüljön, s az igaza mellett mindennel dacolva, szintvalljon. Megvetéssel szólt azokról az emberekről, »kik — az ő szavait idézem — rabjai az illemnek, a divatnak, a rangkórságnak, meg annak az ezer meg ezer bolondságnak, mely megöli a léleknagyságot«.

Az étellel és az emberekkel szemben nagy igényeket támasztó ember szava szólt ezekben a levelekben, s eź üzent Mikszáth egész kezdeti életútjából. S cinizmusba tokosodva ugyan, de a későbbi íróban is ott rejtett fiatalkori másának szép hősiessége. Élete végén is kigyúltak szavai, ha az egyenes gerinc embereiről beszélt, azokról, akikben megvolt »a nagy emberek nemes rúgója : »hasznosat tenni a cél kedvéért,« akik mindent, amit csináltak, teljes odaadással, nagy szeretettel és férfias akarattal végezték.

Nem egyéniségének, emberi természetének mereven, adialektikusan s nem utolsó sorban helytelenül értelmezett tulajdonságai értetik meg Mikszáth művészetének problémáit. Nem kényelemszeretete magyarázza megalkuvásait. Voltak megalkuvásai, de nem azért, mintha természetében, alkatában eleve magában hordta volna erre a hajlamot. Csak akkor értjük meg Mikszáth igazi arcát, ha felfedjük azokat a történelmi, társadalmi és személyes élményeket, amelyek ilyen bonyolulttá, ellentmondásossá formálták írói és emberi jellemét.

1.

1847-ben, a forradalom küszöbén született Mikszáth Kálmán és 1910-ben, egy új forradalmi fellendülés kezdetén halt meg, a közbeékelődő évtizedeknek, a kiegyezés mozdulatlan éveinek volt az írója. Átmeneti kor volt ez, az átmeneti korok minden bénaságával, tehetetlenségével. A fiatal Mikszáth keserűen jegyezte meg a hetvenes évek végén, egyik barátjáról írva : »Amikor ilyen embereket keresett fel az elismerés, az az idő már elmúlt. S az az idő, amikor az elismerés újra fel fogja keresni, még nem jött el«. Másutt 1848/49-ről szólva megjegyezte : »A szabadságharc ideje már nagyon messze van s még igen közel. A szívek, amelyek az eszmékért dobogtak, kihültek, s a történelem még nem melegedett meg.« Szomorkás gúnnyal élete végén is úgy jellemezte saját nemzedékét, mint átmeneti nemzedéket, amely »szemtanunak elkésett, bírónak korán jött.« A polgári fejlődés útján megindult új Magyarország megalkotásának munkáját késte el ez a nemzedék s korán jött ahhoz, hogy az elvégzett munka bírója, a mult harcainak továbbfolytatója legyen. Mindaz a tűz és lobogás, amely néhány évtizeddel előbb eltöltötte a nemzetet, a multé volt már ekkor, az új tüzek pedig még nem gyúltak ki. Mikszáth megélte ugyan az új éledését, megélte Ady Endréék évtizedét, de már nem értette meg. Belekövesedve egy előző korba, idegen maradt számára a századelő forradalom érlelődését jelző légköre. Az 1867. és 1900. között elterülő átmeneti évek, a kiegyezés kora határozta meg író arcát.

A 67-es kompromisszum felülről, a nagybirtok és a burzsoázia egyezsége révén a nép rovására valósította meg azt, amit az 1848/49-es forradalomban a nép érdekében és a nép erejére támaszkodva megoldani nem sikerült. A kiegyezés szabaddá tette az utat a magyar polgári fejlődés számára, ugyanakkor azonban el is torlaszolta: rárakta a feudális maradványok nehezekeit. A polgári átalakulás kérdése megoldódott ugyan, de ez az antidemokratikus, népellenes megoldás, a gyújtó, feszítő kérdések sokaságát rejtette magában: a parasztkérdéstől kezdve a nemzeti függetlenség kérdésén át a nemzetiségi kérdésig. S mennél inkább tért hódított a kapitalizmus, annál inkább felszínre bukkantak a 67-es megoldás visszasságai. Az egyre mélyülő társadalmi politikai válság évei voltak ezek.

Hiányzott azonban az a társadalmi erő, amely az egyre növekvő bizonytalanságban irányt tudott volna mutatni, amely jelezni tudta volna a válságból való kijutás módjait. A 48-as forradalomban szerepet játszó társadalmi erők már nem s a századelő forradalmi jellegű tömegmozdulásaiban kibontakozó erők még nem voltak képesek rá, hogy kimozdítsák az ország szekerét a 67-es megoldás kátyújából. A szabadabban fejlődő kapitalizmus megnövelte ugyan a burzsoázia erejét, de a polgárság tehetősebb rétegei haszonélvezői voltak a nemzetiségi elnyomásnak, a dolgozók feudális jellegű kizsákmányolásának, s riasztotta őket a proletariátus növekvő ereje. Nem mondták fel a politikai szövetséget a »liberális« földesurakkal, sőt egyre szorosabban simultak össze velük. A polgári-kispolgári rétegek sem léptek fel önálló politikai erőként. A dolgozó nép pedig egymaga még gyenge volt hozzá, hogy kezébe vegye a saját sorsát. A parasztság elégedetlensége elszigetelt lázongásokban tört felszínre csupán, többnyire azonban a kivándorlás szomorú csöndes útjain szóródott szét. A munkásosztály pedig ekkor tette még az első lépéseket saját szervezeti kereteinek megteremtése, nemzeti történelmi hivatásának tudatosítása felé.

De nemcsak szubjektíve voltak felkészületlenek a haladás szószólóivá hivatott erők. Gátolta kibontakozásukat a kíméletlen elnyomás s gátolta az a kettős szerep, amelyet a kiegyezéskori Magyarország a monarchia szerkezetében betöltött. Egyszerre volt kizsákmányolt gyarmati s kizsákmányoló elnyomó ország. S ez a kettősség széttzilálta, bizonyos fokig demoralizálta a haladás lehetséges erőit, megnehezítette táborra szerveződésüket. Révai József találó kifejezésével szólva, a történelmi vacuum, a történelmi légiures tér évei voltak ezek.

De ennek a felemás átmeneti kornak mégis volt a mélyben rejtett melege. A reformkor és 48/49 szép harcainak emlékét nem lehetett kitörölni a nemzet tudatából. Látszottak még a két-három évtizeddel előbbi küzdelmek fényei, a nagy kor közelsége élő és ható erőként ott volt a nemzet jobbainak emlékeztében s alakítólag hatott a lelkekre.

Mikszáth karonülő gyermek volt még a forradalom éveiben, mégis egész életén át ezeknek az időknek üzenetét hallotta; saját szavaival szólva, »a legszebb,

a legnemesebb, legköltőibb harcnak«, 48/49 harcainak igézetében élt. Kezdő író korában a Magyar Néplap hasábjain úgy emlékezett vissza 48-ra, mint »az erőforrásra, a nagyság és dicsőség emlékezetére«. Hirdette, hogy ezen évek »sugarainak ki kell világítaniok a föld alól is«. Ugyanezzel a belső hévvel idézte a forradalom fényeit több, mint három évtizeddel később az öregedő író is. »Milyen szép nap volt ez! — írta 1848 március 15-ről —. Egy nap, melyet nem tolnak el a semmiségbe a többi érkező napok, hanem visszatér minden évben a rügyező tavasszal a nemzetet ébreszteni«. Világnézetét mindvégig a haladó gondolatnak az a típusa határozta meg, amelyet a század első felében küzdöttek ki a magyarság jobbjai, hogy a nemzetet a polgári átalakulás útjára vezessék és megteremtessenek »egy új, nagy, szabad Magyarországot«. Liberálisnak vallotta magát, de liberálizmuson azt értette, amit Kölcsey, Vörösmarty és Kossuth: harcot a középkor erői ellen, a haladás küzdelmét a reakcióval. Ugyanaz a vágy hevítette, mint az előző emberöltő nagyjait. Olyan Magyarországot akart, amelyre nem nyomja rá bélyegét a nagypapok és a nagyurak uralma, amelyet nem köt gúzsba a gyarmati sors, olyan irodalmat, amely nem tépi el a nemzet életeréhez, a politikához fűző szálait. Művészetében ott parázlott a mult tüze. A kiegyezés kihűlő, lélektelen világában is érezte »embervoltunk méltóságát«, érezte egy gazdagabb, tartalmasabb kor átsugárzó melegét. Meg tudta őrizni a mult nagyjainak haladó eszméit, hazaszeretetét és hűségét a néphez. Ezért érezte fájón saját korának nagy hidegét, riasztó sívárságát, ezért tudott tiltakozóan szembefordulni vele.

»Üres lett a föld, jaj milyen üres« — vonult végig életműve mélyén a vádló, keserű kiáltás. Az eltűnt óriásokat, a szilárd jellemek és erős akaratok nemzedékét állította szembe a törpe jelennel, a nagy emberek és nagy események korát idézte a szolgalelkek kicsinyes világában. »A szabadságharc előtti két évtizedben támadtak az óriások, — írta élete vége felé Jókai életrajzában, — de miért fogytak el és hova lettek az anyák, akik szülték őket . . . A dimenziókban oly nagy az esés, hogy úgy tűnik fel, mintha egy generáció, amely esésre előkészítsen, kimaradt volna.« »Hogy mennek az emberek lejjebb-lejjebb« — tört fel műveiben mind erősebben, mind messzebbre hangzón a panasz saját korának, a kiegyezés korának elaljasodott világa felé.

Mikszáth nem látott haladó erőket, amelyek utat tudtak volna mutatni a jövő felé, nem értette meg a kora kiéleződött ellentmondásain keresztül készülő holnapot. Nem egyszer eltévedt kora társadalmának nyugtalanító megoldatlan problémái között. De kevesen élték át olyan mélyen és ábrázolták akkora művészi erővel a félféudális Magyarország egyre növekvő s megoldást sürgető válságát, kevesen tudták olyan tisztán meglátni az uralkodó osztályok belső morális rothadását s olyan nagyszerű gúnnyal szembefordulni vele, mint ő. »Olyan magyarja a magyarság egy válságos érájának, amilyen akkorról nincs több« — írhatta róla méltán Ady Endre. S ez adja meg művészetének nagy nemzeti jelentőségét.

2.

A kiegyezéskori mozdulatlanság, a haladó erők bénasága alapvetően meghatározza, de önmagában még nem érteti meg Mikszáth írói arcát, pályájának ellentmondásait. Ezen a talajon fogant Vajda János költészete is. Milyen különbség van azonban Vajda dacos, tiltakozó magányossága, s Mikszáth emberi írói útjának törései, Vajda demokratikus következetessége s Mikszáth el nem hallgatható megalkuvásai között. Egy nagysúlyú történelmi emlék, a forradalom és szabadságharc emléke formálta igazzá, széppé mindkettőjük írói arcát, de míg Vajda számára közvetlen, személyes élmény volt 48/49, addig Mikszáthhoz közvetett úton, Jókai romantikáján, az önámító középnemesi mitoszteremtésen keresztül jutottak el 48 fényei.

Jókai romantikája a világosi bukástól a kiegyezésig terjedő két évtizedben gyökerezett. A középnemesség zöme elfordult már akkor a haladás gondolatától, de az osztrák elnyomással szembenálló ellenállás révén, ha a passzív rezisztencia korlátolt, megalkuvó formájában is tette ezt, volt még a nemzeti fejlődésben némi szerepe. Ezt a sajátos történelmi helyzetet tükrözte vissza a Jókai-féle romantika. A Szentirmayak, Kárpáthy Zoltánok ideális, az új polgári Magyarország útját egyengető alakja nem létezett már ekkor. A középnemesség zöme a kiegyezés felé lopakodott, nem 48 tüzét őrizte tovább. Jókai saját képzeletének teremtményeit vette valóságként. Hősei jellemébe irreális vonások vegyültek, pátosza olykor üres retorikába csapott. De a nemesség tényleges ellenállása az abszolútizmussal szemben mégis csak adott romantikájának némi valóságálapot, elválasztotta a semmibefoszló reakciós álromantikától. Művészetét nemcsak a nemesi osztályok hazug idealizálása jellemezte, hanem fellobogott benne a hazaszeretnek és a 48-asságnak az a tüze is, amely változatlanul tovább égett a nép szívében. Nemcsak a nemességet mítizálta: fel tudta villantani a nemzet hősi harcainak fényeit is. Arany János hívta fel először a figyelmet rá, hogy Jókai romantikájában, képzeletének munkálkodásában a népmesék hangját kell keresni. Valóban benne rejlett, hamis nemesi illúziókkal összekeverten, de a nép álmái is megfogalmazódtak csodás hőseinek még csodálatosabb tetteiben.

S ezen a romantikán nőtt fel Mikszáth Kálmán. Erre tették fogékonnyá lelkét a nemzeti ellenállás idején a régi vármegye urai közt töltött gyermek, s ifjúkori évek.

48 harcainak csodálata, szép eszméinek mély átélése elválaszthatatlanul összefonódott benne a hajdani középnemesség eszményítésével. Világnézetében nem különültek el a reformkor, 48/49, és a kiegyezés más-más társadalmi jelentésű, más-más előjelű tartalmai. A kiegyezéskori dzsentri liberalizmuba bele szerette volna hallani a nagy múlt szavát. A régi, néppel tartó, kuruckodó kisurakat kereste nem egyszer kora dzsentrijében. A hajdani középnemesi liberális reformpolitika és a feudális reakció politikája közti hagyományos ellen-

téteket vélte fellelni liberalizmusukban. Ezért tévedett súlyosan és egy életre szólóan Tisza Kálmán megítélésében is. Valóban liberális államférfit látott benne, akinek »távoztával rögtön a liberalizmus is a ajtókilincshez nyul«, azt várta tőle — amint egyhelyütt írta —, hogy abbahagyja a »tranzakciót az úgynevezett parciális haladást, a kokettírozást a feudális arisztokráciával, abbahagyja az álliberalizmus tatarozását s rátér arra a tiszta magyar liberalizmusra, amelynek ő oly igaz hangot tudott adni valamikor.« Az egykori közep-nemesség és a nagybirtokos oligarchia ellentéte azonban ekkor már régen a múlté volt. A haladás hajdani vezető ereje reakciós parazita réteggé, dzsentrivé züllött. A burzsoáz a nemesi képviselőletében rejlő eilentmondások maradéktalanul kibomlottak, az úri Magyarországot egygyé kovácsolta a közös érdek, a mindenáron való ragaszkodás a hatalomhoz és a félelem a dolgozó néptől. Kossuthék a néppel egyeztek meg a feudális oligarchia, a klérus és a császári udvar ellen, a kiegyezés korának dzsentri liberálisai a megegyezés fordított útját járták. Mikszáthot hamis illúziók vezették félre.

De illúziói nem egyéni elfogultságból eredtek csupán, nemcsak szubjektív gyökerük volt. Erősítette őket a 67-es történelmi pusztaság, a haladó erők gyengesége is. Nem tudott merre fordulni, nem látta azt a társadalmi osztályt, amely képes lett volna a nemzeti felszabadító harc élére állni és továbbvinni a nagypapok, a nagyurak és Bécs ellen a régi harcokat. »Pusztul a dzsentri, vége van, elvész a középosztály« — írta egyik cikkében 1881-ben — »anélkül, hogy egy másik osztály támadna, amely átvegye a kötelességeket, amelyeket oly nemesen betöltött az előbbi.« S keserűen fűzte hozzá: »A régi fogak helyébe hamisakat rak be az idő.«

Kísértő illúziói azonban sohasem homályosították el Mikszáth látását. Mindig érzete, hogy »a mai dzsentri nem az a dzsentri már, amely a nagy feladatoknak oly híven megfelelt.« Tudta, hogy a maiakról legfeljebb csak az anyakönyvből lehet megállapítani, hogy valóban az apák fiai volnának. Tisztább fejű gondolkodó, élesebb szemű megfigyelő volt annál, hogy sem szemet hunyjon a tények előtt. Egyre inkább látta, hogy ő és korának dzsentri liberálisai ellentétes úton jártak. Azok mindinkább távolodtak 48-tól, számára mindvégig a közelség volt a fontos. Nem abból lehet megérteni Mikszáthot, ami a dzsentrihez kötötte, hanem abból, ami elválasztotta tőle. Pályája állandó felfelé ívelését épp az a távolság érteti meg, amely közte és a dzsentri közt mind nagyobbra nőtt.

A nyolcvanas évek országgyűlési karcolatai mutatták, milyen világosan felsejlett már ekkor Mikszáthban a 48-as haladó gondolat és a kiegyezéskori liberalizmus közti különbség. Gúnyos mosollyal figyelt a dzsentri politikusok liberális szólamaira. Az úri parlamant leleplezte előtte azt a szabadelvűséget, amely — mint írta — az egyenlőség és testvériség üres frázisát »mint két szilaj csikót a kocsija elé fogja, mikor el akar valahová jutni, de mihelyt otthon van, legott istállóba zárja a pegazusokat.« A kilencvenes években a századforduló táján pedig végleg fölébe magasodott kora rothadt, meghunyászkodó liberalizmu-

sának. Írásaiban mindgyakrabban tért vissza a panasz, a magyar törvényekben mindig ott lapuló »de-k« ellen, a »tapintat« ellen, amely mint »lompos kutya mindig ott ögyeleg a mi országunkban az igazság lába alatt.« 1898-ban megírta a nemesi, polgári szabadelvűség vádló szatírját, a Demokraták című elbeszélését. A liberalizmus kétszínű aljasságának nincs ennél nagyszerűbb leleplezése irodalmunkban. A két kis történet dzsentri hőseinek szavaiban mindig ott borongott a nép fájdalma, magasztos frázisokat tudtak mondani a hazáról, a népjogokról, az egyenlőségről, de szavaik mélyén nem volt tartalom. A demokratikus eszmék fenkölt hirdetői mögött megdühödött kecskeként toporzékolat a feudális földesúr s fejvesztetten rikácsolta: »Utálok a parasztot, huszonöt bot valamennyire. Huszonöt bot. Huszonöt bot!«

A késői Mikszáth már csak utálkozva tudott beszélni a hivatalos liberalizmusról. A nemesi-polgári szabadelvűség igazi arcának meglátása egyre jobban elidegenítette magától a politikától is. »Mondhatom, több illúziót vesztettem ez alatt az idő alatt — írta 1907-ben huszonötéves parlamenti multjáról — mint haját, pedig ugyancsak dús hajam volt és most ritka.« Élete vége felé »a legnagyobb magaslatnak« nevezte »az undort a politikától«, s keserűen sóhajtott fel: »Milyen jó volna most, ha soha sem ismerkedem meg ezzel a ringyóval.«

Mikszáth politikai kiábrándulása pályájának, egész életművének központi ellentmondására vet fényt. Politikai reményvesztettségében rejtett művészi fejlődésének a kulcsa. Kiábrándulása a dzsentri liberalizmusból magyarázza egyre élesedő társadalombírálatát, kritikai realizmusának kiteljesedését, ez juttatta el az úri Magyarország felozslási processzusának átfogó művészi ábrázolásához. De innen sarjadt a késői Mikszáth világképének egyre mélyülő pesszimizmus, mind sötétebb árnyékokat vető elkedvetlenedése, folyvást erősödő cinizmusa is. Hátatfordítani az úri politikának azt jelentette: hátatfordítani az úri Magyarországnak. Mikszáth eltépte az úri, nemesi világhoz kötő belső, érzelmi világnézeti szálakat, a tények nyomására felszámolta hamis illúzióit. Mindez azonban illúzióvesztésének egyik oldala volt csupán. Nemcsak az úri politikából ábrándult ki, hanem általában a politikából. Útvesztésként könyvelte el egyetlen útnak a járhatatlanságát. Nem látta a mindjobban kibontakozó jövőt érlelő erőket. Látóköre be volt zárva a süllyedő, pusztulásra ítélt falusi Magyarország határai közé s azontúl a kiismerhetetlen végzet titokzatos szárnyait érezte suhogni csupán.

3.

Mikszáth politikai tisztánlátásának fokozódása, elszakadása a dzsentri liberalizmustól érteti meg hatalmas mérvű művészi fejlődését. Mennél inkább lelepleződtek előtte a liberális frázisok, annál inkább vált érezhetőbbé műveiben a 48 tüzéből táplálkozó rejtett melegség. Irodalomtörténetírásunk a multban érthetetlen vaksággal húnyt szemet ez előtt a nagyarányú fejlődés előtt. Még olyan kitűnő Mikszáth-kutató, mint Schöpflin Aladár is úgy vélte, hogy Mikszáth

az idők során csak ért, kiforrott, de nem változott. Nem utolsó sorban a fejlődésnek ez a szemelölvesztése magyarázza, hogy még jobbszemű kritikusok sem tudták helyesen megjelölni Mikszáth életművének fősodrát. Beöthy Zsolt 1908-as akadémiai beszéde óta szinte minden Mikszáth-tanulmány a romantikus idilli történeteket helyezte a mikszáthi életmű középpontjába. Egyenes vonalat húztak *A tót atyafiak* és *A jó palócok* novelláitól *A Szent Péter esernyőjén* és *Prakovszky, a süket kovácson* át *A vén gazemberig*. A romantikus történetek egyre keskenyedő vonulatában s nem a mind nagyobb számú kritikai realista alkotásokban keresték az író életművének tengelyét. A félmult líraian, idillien ábrázolt világának íróját, nem a kiegyezéskori társadalom jelenének kíméletlen szatirikusát látták benne. A mikszáthi életmű értékelésének ez a súlyponti eltolódása vonta maga után irodalmunk fejlődésében elfoglalt helyének téves meghatározását. Jókai folytatójának tekintették csupán, írói arca szinte teljesen elsikkadt Jókaié mögött.

Mikszáth írói pályája kezdetén a hetvenes években valóban Jókai útjára indult el. Művészi fejlődése azonban folytonos távolodás volt egykori mesterétől. Mikszáth figyelmét nem kerülte el a polgári nemesi liberalizmus csődje, észrevette a burzsoázia nemesi képviselőjének az úri vezetéssel történő polgári átalakulásnak siralmas zsákutcáját. Jókai meséinek színes kódében mindez a probléma elsímult. Az ő Berend Ivánjai egyszerre voltak kitűnően vívó és táncoló dzsentrifűk és odaadóan dolgozó művelt polgárok, írásaiban a reformkori és a 48-as középnemesség változatlanul ott élt a kiegyezéskori dzsentriben, Mikszáth látta és mind gúnyosabb mosollyal ábrázolta a dzsentrifek dekadenciáját: tollát egyre élesebb szatíra felé hajtotta előre a tények ereje. Művészete mindinkább Adynak a gazemberek, nemtelen, puskás bitorló úri társaságát ostorozó versei és Móricznak az úri haláltáncot megjelenítő regényei felé mutatott, noha sohasem tudta megszólaltatni azt a közvetlenül mozgósító népi szenvedélyt, amely átforrósította Ady és Móricz írásait.

Egyelőre belül maradván a romantikán, szakítást jelentett Jókaival Mikszáth első jelentős alkotása, *A tót atyafiak* és *A jó palócok* elbeszéléskötete is. Ezeken az idilli történeteken nagyon is érződött ugyan még, hogy Mikszáth szemlélete ezernyi szállal volt hozzákötve az úri nemesi világhoz. A paraszti élet valóságos problémái fel sem ködlöttek romantikus meséiben, sőt eszményítette a paraszti elmaradottságot, a poézis meleg fényeivel burkolta be a patriarchális idilli falut. De az elbeszélésekben megvillanó romantika másfélesége jelezte már a különbséget Jókai és Mikszáth között. Jókai romantikus történeteinek hősei a közélet fórumain ágáló nemes urak voltak, elválaszthatatlanul hozzájuk tartozott a nyilvánosság, a politikai szerep. Mikszáth az egyszerű emberek világába merült el, falusi csizmadiák, mezei csőszök, szűkszavú kisparasztok álltak novellái előterében, az istenháta mögötti szlovák parasztvidék és Bágy-patak eltemetett völgye volt elbeszélései színtere, a közéletből semmi sem látszott. Szemben Jókai patetikus, történelmi, társadalmi körképeivel, idillek, csendéletek voltak

Mikszáth romantikus elbeszélései. *A jó palócok* és *A tót atyafiak* írója nem jutott el még a realizmushoz, nem tudott még bírálóan szembenézni kora társadalmi valóságával. De érezte már, hogy a kiegyezéskori Magyarország gáncsot vetett minden valóban nagyra, valóban hősinek, érezte a Jókai-féle romantika egyre nyilvánvalóbbá váló hazugságát. Jókai tündéri meséin nevelkedett romantikus lelke az idillbe, az egyszerű emberek világába, a magánélet mesterkéletlen érzései közé sáncolta el magát oda, ahol valóban voltak még hősi nagy szívek, ahol szabadon engedhette a jóról, a nemesről szőtt tiszta álmait. *A jó palócok* romantikus idilljei azonban csak átmeneti állomást jelentettek Mikszáth fejlődésében. A nyolcvanas években a karcolatok, az apró, szatirikus írások kerültek művészeté előterébe: áttört a realizmushoz. A romantikus idillek, az ő szavaival szólva: »a tükör rámájáról letört arabeszkék« mind inkább helyt adtak magának a tükör egy-egy darabjának az élő lüktető társadalom valóságos képét felvillantó apró vázlatoknak és rajzoknak.

Itt is Jókai nyomán haladt ugyan: Jókai anekdótizmusát fejlesztette tovább. Lényeges különbség volt azonban a között, ahogyan Jókai anekdótizált s ahogyan Mikszáth. Jókainál mellékes szerepet töltött be az anekdóta, az epizódba szorult, az ungon-berken át nyargaló romantikus történet reális háttérét volt hivatva felvetíteni csupán. Mikszáthnál viszont az ábrázolás központi tényezőjévé vált. Ellentétes szemlélet dolgozott a két írónál az anekdóta nyersanyagával. Jókainak mint romantikusnak volt szüksége rá a valóság illúziójának feikeltésére, Mikszáth mint realista élt vele: a valóságos életet akarta megragadni rajta keresztül. Jókai anekdótái nem egyszer ötletté, mulattató betétté sekélyesedtek, a Mikszáthéinak mindig volt magvuk, volt bennük valóságfeltáró erő, a társadalmilag tipikus domborodott ki rajtuk keresztül. Milyen erővel tudta képpé tömöríteni például a nagy eszméken élösködő dzsentri cinizmust abban az anekdótikus figurában, akinek félkarját leharapta gyermekkorában egy megdühödött ártány: »E szerencsétlen ártány egyéb iránt az idők folyamán sok változáson ment keresztül. — írta Mikszáth — Úgy szerepelt, mint egy osztrák dragonyos, ki egy ütközet hevében lenyisszantotta a hősi jobbot. Ezen az alapon lett a honvédegylet egyik alelnöke Bilinszky, a tósztokban a szabadságharc dicső rokkantja... s a polgári életben kalaszteri igazgató.« Milyen művészettel jelenítette meg a liberális dzsentri típusát annak az alispánnak anekdótikus alakjában, aki végül sem ideáért halt meg, ahogy pedig mindig ígérte beszédjeiben, hanem tudóvizenyőben. Az olvasó emlékezetébe kitörülhetetlenül belevésődik az öreg, dohogó táblabíró figurája, aki minden újítási javaslatnál közbeszólt: »Minek már arra a rövid időre« úgy gondolta ugyanis a tekintetes úr, hogy az ő halálával a világ is véget ér.

Tovább lehetne sorakoztatni a példákat. Élet lüktetett Mikszáth anekdótáiban és megfigyelés, éppúgy mint a közmondásokban. Csöppet sem véletlen, hogy nemcsak az anekdóták nagy száma jellemezte művészetét, hanem a népi szólások, közmondások kimeríthetetlen gazdagsága is. Ezért nincs igazuk

azoknak a kritikusoknak, akik egyoldalúan korlátot látnak csupán a mikszáthi anekdótizálásban. Mikszáth nem anekdótái ellenére lett nagy író és realista író, hanem sokban az ő révükön. Anekdótizmusa egyszerre volt művészetének ereje és gyöngesége. Ereje, mert nem utolsó sorban ez tette lehetővé számára, hogy olyan messze jusson a valóság művészi megörökítésében, mint kora magyar elbeszélői közül senki más, de gyengesége is, mert az ábrázolás terén ez vonta meg legélesebben a határt közte és a világirodalom nagy kritikai realistái közt. Mikszáth anekdótizmusa út volt a realizmus felé, de nem megérkezés. A néhány vonással odavetett vázlatok nem helyettesíthették a kiérlelt művészi koncepciót, a jellemek elmélyült rajzát. Mikszáth maga is érezte ezt. Fejlődése során a mind nagyobb szabású epikára tört. Az egy-egy anekdótán felépülő karcolatoktól a nagyregények felé vezetett alkotó útja. Nem annyira az ő gyengesége, sokkal inkább a kor bénasága érteti meg, hogy vállalkozása nem sikerült maradéktalanul s még utolsó legnagyobb műveire is rányomta bélyegét anekdótizmusa. Nem lehetett a nagy kritikai realisták módjára átfogóan ábrázolni azt a társadalmat, amely keresztül-kasul volt szöve megválaszolásra váró problémákkal, megoldást sürgető ellentmondásokkal, de ezek a problémák, ezek az ellentmondások mintegy rejtve maradtak, megoldatlanul összekuszáltan lapultak a mélyben, hiányzott a haladó erő, amely meggondolkodtató erővel felszínre hozta volna őket, hiányzott a kor problémáira fényt vető haladó gondolat.

A kilencvenes évek társadalombíráló írásai új szakaszt jeleztek Mikszáth művészi fejlődésében. Az egy-egy anekdótára épülő karcolatokat felváltották a regények és a hosszabb elbeszélések. Mint egy helyütt írta: kertészkéssel nem fantasztikus cirádákat akart rajzolgatni többé a földön lapuló tökökre, a nagy fák nyesegetésére tört. Az uralkodó osztályok egyre szembeötlőbb politikai süllyedése, liberalizmusuk lemeztelenedése a társadalom egyes ferdeségein gúnyos mosolyt villantó karcolatoktól hosszabb lélekzetű, mélyebbrefúró kritikai realista írások felé hajtotta előre művészetét.

Ekkor születtek olyan kitűnő realista művei, mint *Beszterce ostroma* és a *Gavallérok*: a magyar Don Quijote históriák. A kikerülhetetlen változás ellen szélmalomharcot vívó Pongrácz Istvánokon, magatartásuk, érzelmviláguk és gondolkodásuk valóságellenességén keresztül az úri-nemesi társadalom történelmileg meghaladott voltát leplezte le Mikszáth nagyszerű művésze. Leleplezte a díszmagyaros úri világot, amely ostobán, bután azt szerette volna, hogy a föld másként forogjon, mint ahogy forognia kell. Legszívesebben olyan éktelen dühvel hurrogták volna le Mikszáth úri Don Quijotei a megváltoztathatatlan tényeket, mint ahogy a Gavallérokban az öreg Csapiczky kiabált rá a szép strimflis uniformisba öltöztetett Janóra, aki semmiképp sem akarta tudomásul venni, hogy őt az előkelő Jean név illeti meg: »Hallod-e te számár, hát mit báméskodol? Hát nem mondtam már, hogy te vagy a Jean«. Az a félelem játszatta velük nagyzóló fura színjátékaikat, amely bukásra ítélt társadalmi

osztályokat tölt el az ellenük dolgozó valósággal szemben. Groteszk önáltatásukban egy bomlásnak indult világ igyekezett letagadni saját maga előtt is kikerülhetetlen pusztulását.

Az úri-nemesi világ bomlását, belső rothadását jelenítette meg Mikszáth dzsentrí-svihákjainak, a Katánghy Menyhértnek alakjában is. Azokban a hőseiben, akikből minden nemesebb emberi érzést kiölt a parazitizmus, a társadalom testén élősködő kalandor felelőtlenség. Ők még álmodni is arról álmodtak, hogy öxellenciája karonfogja őket, bevonja egy sarokba bizalmas beszélgetésre, s irigykedve sütnék rájuk a többi mameluk-szemek. Lelküket elfásította, az élet szépsége iránti érzéküket meggyilkolta, érzéseiket beszennyezte az élősdiség, a karriervágy.

S a 90-es években írta Mikszáth a hivatalos liberalizmus felejthetetlen satírját, a *Demokratákat* és *Az új Zrinyiászt*. Az utóbbiban jutott el ekkor a legnagyobb magaslatra. A 67-es magyar társadalom, a kiegyezéskori légüres tér keserű-vádló satírája volt ez a kisregény. Mikszáth tudta, hogy egy-egy társadalmi rend tartalmasságát, belső hőfokát mi sem méri jobban, mint a benne megvalósuló egyéniség. A társadalom érleli valósággá az emberben rejlő szép lehetőségeket, de meg is semmisítheti őket, mint ahogy megsemmisítette a 67-es Magyarország Zrinyi Miklósban a hőst. A nagy lélek nem talált itt fogózót a maga számára. Gazdagító eszmék, küzdelemre érdemes társadalmi célok hiányában elsenyvedt a lélek, megfült a tetterő.

Amit az előző évtizedek előkészítettek, a századforduló, a XX. század első évtizede tetőzte be. Mikszáth emberi és művészi fejlődésének legmagasabb csúcsára ért. A kapitalizmus viszonylag békés fejlődése végetért már ekkor, kezdetét vette az imperializmus szakasza s a kiéleződő ellentmondások felszakították a magyar élet valamennyi régóta gennyedző sebéit. A kiegyezésben ideig-óráig stabilizált félféudális magyar társadalom mindjobban érlelődő válsága forradalmivá fordult. Mikszáth művészete két évtizeden át hú tűkre volt a válság fokozódó mélyülésének, nem kerülték el figyelmét a közelgő földindulás jelei sem, látta a cezúrákat a századelő vihartjelző ólmossága s az előző évtizedek viszonylagos derűje között. Érezte a régi, falusi Magyarország alapjainak morajló megingását, mint »egy eltűnt világról« beszélt az egy-két évtizeddel előbbi mult-ról is. Becsületes szeme mélyre látott. Mint egy helyütt írta: »az idők dübörgő kereke gurul-gurul és se a papok, se a királyok, se a hadseregek nem tudják csak egy szempillantatra feltartóztatni«. Érezte és műveiben ábrázolta a félféudális úri Magyarország halálraitélségét.

Persze Mikszáth messze volt attól, hogy a válság mélyére hatoljon. Messze volt attól, hogy megértse a szükségszerű társadalmi földindulás tulajdonképpeni mozgató erőit, jóformán fel sem figyelt a demokratikus átalakulásban leginkább érdekelt tömegek mind harcosabbá forrósodó hangjára, szinte meg se látta az embertelenül elnyomott és kisemmizett dolgozó nép robbanóvá gyűlő keserűségét. Világosan észlelte azonban az uralkodó osztályok társadalmi-politikai

csődjét, belső szétesését. Undora a hivatalos liberalizmus hazugságaitól, az uralgó osztályok mind reakciósabbá fajuló politikájától megnyitotta számára az utat az úri Magyarország züllésének, tarthatatlan elaljasodásának átfogó, művészi ábrázolása felé. Ekkor születtek legértékesebb, legérettebb alkotásai, a nagy regények, a *Különös házasság*, *A Noszty fiu esete Tóth Marival* és *A fekete város*.

4.

Nincs idő arra, hogy akár dióhéjban is foglalkozzam itt Mikszáth valamennyi nagy regényével. Egy regényének, a nagyregények sorát megnyitó *Különös Házasságnak* részletesebb tárgyalásán keresztül szeretném jellemezni csupán Mikszáth kiteljesedett realista művészetét.

Mikszáthnak, a nagy demokratának, a nagy hazafinak politikai világnézeti hitvallása volt ez a regény. A haladó gondolat szunnyadó tüzét akarta lángralobbantani vele, a mind nagyobb elfeketedés, a Széll-féle kompromisszum idején. A haladás elárult és eltemetett eszméit élesztette, harcra hívott a haza ellenségei, a középkor tovább élő sötét erői: a klérus és a nagybirtokos arisztokrácia ellen, a hazáért és a szabadságért elfelejtett szép jelszavát idézte.

Rákóczi kurucainak léptei visszhangzottak a távoli századok mélyéről a *Különös házasság* lapjain. Fellengtek a felséges árnyak, akik a nagypapok és nagyurak ellenére sem tudtak elmulni innen, s mint Mikszáth írta: »Ne is tudjanak, mert ha ők egyszer elmulnak, akkor az élők lesznek holtakká.« A regény első fejezetében megjelent egy kis újhelyi diák, Kossuth Lajoska, aki nőtt-nőtt a fellegekig s a nemzet nőtt vele. Az olaszröszkei korcsma parittyázó donatistája szította később azt a szent tüzet, mely a forradalom hatalmas széláramában minden oltáron fellobogott, hogy »ne legyen többé a világ végéig eloltható«. A regény végén megint felködlött a kis újhelyi diák alakja. De ekkor már nem Tóth uram csirkéit parittyázta, hanem a nemzetnek üzent »a fogyóban lévő regimentek okából«, üzent azért, hogy a magyarság megcsinálja a »mesébe illő dolgokat«. Az igazi hazafiság halhatatlan regénye volt a *Különös házasság*. A tárogató hívó szava, a Kossuth-nóta varázsos dallama s a Marseillaisenek sajátunkká élt lázadó üteme hallik belőle messziről, a nemzet haladó multjának tiszta szép szava szólalt meg a cselekményt végigkísérő lírai felhangokon át, hogy ébressze a századforduló siket és sívár jelenét s minden időben melegítse a jobbra törő szíveket.

A nemzeti mult nagy haladó tartalmainak és a félféudális Magyarország undorító elaljasodásának mély megélése irányította rá Mikszáth szemét a Buttler-Dőry pörre, erre a XIX. század elején történt vérlázító históriára, amely töményen, összesűrítve mutatta a püspök és mágnások Magyarországnak minden szennyét, megtorlásért kiáltó bűneit.

Nem Buttler János és Dőry Mária pöréről volt szó Mikszáth regényében, ez csak a mag volt, amelyből kibomlott az igazi nagy pör, a haladásnak és a

reakciónak, a demokráciának és a feudalizmusnak, a sötétségnek és a világságnak évszázados történelmi pöre. Az egyszeriben az általános tükröződött. A röszkei merénylet közvetlen hőseinek: Dörynek és Szecsenka plébánosnak a szerepe a regény első felében tulajdonképpen véget is ért. Az igazságot és a boldogságot befogó háló szorítása azonban mit sem lazult. Nem egyes emberek tartották kézben szálait, hanem személyektől független társadalmi erők. Püspökök, jezsuiták, grófok, főhercegnők, az osztrák császári udvar tagjai mozdultak meg, hogy Buttler sorsa mindvégig az embertelenség foglya maradjon, egy pusztulásra ítélt korhadó világ a tűnő középkor védekezett elszántan, gonoszul az igazság ellen.

Mikszáth elbeszélő módjának mindvégig jellemző vonása volt a felszíni kedélyesség. Nem foglalt állást közvetlenül. Megvetése, felháborodása nem tolult fel keserű páthoszban. Ez téveszti meg az anekdotizáló Mikszáth türelmetlenkedő bírálóit. Holott a mikszáthi elbeszélés anekdotikus felszíne mögött az ábrázolás mélyén mindig ott vonult a szeretet és a gyűlölet sodró árama, csak érteni kell az író sajátos nyelvét. »Kerülgető stílus« az övé, ahogy ő nevezte egyhelyütt a magyar paraszt különös, hátsó bejáratú elbeszélő módját. Az elhallgatott, ki nem mondott szavakban valahol a betűk mögött bujkál itt a gondolat, mintha az elbeszélő saját maga előtt is rejtegetni szerette volna az észrevett igazságot. Csak itt-ott egy-egy mellékmondatban, elejtett megjegyzésben, keményebben sújtó szóban tört felszínre az állásfoglalás rejtett árama. Nem utolsó sorban ezért játszott olyan jelentős szerepet Mikszáth stílusában a glosszázás, a zárójeles közbeszúrás, az elbeszélés mentét megszakító töltelék mondat. A *Különös házasság* mélyén is ilyen búvópatak-szerűen zihált a szenvedély. A stílus rejtett áramát figyelve látjuk meg csak, milyen gyűlölet izzott a *Különös házasságot* író Mikszáthban a nagypapok és a nagyurak szörnyű, embertelen világa ellen.

Micsoda harag és keserűség fojtogathatta az író torkát, mikor az elkallódott paraszt zseninek, Vidonkának a sorsáról beszélve, kiszakadt belőle ez a gyűlöletet árasztó mondat: »Legtöbbször elvesztek az ilyen Istentől megáldott paraszt zsenik, kik az amerikai feltalálókkel vetekedhettek volna egyébként; a végén koporsót csináltak otthon és egy kis pálinka reményében játékszereket a földesurak porontyainak.« Milyen szenvedélyes állásfoglalása volt abban, ahogy Döryről, erről a nagybirtokos oligarcháról, társadalmi ragadozóról szólva zárójelben megjegyezte: »a békáktól is lopott, ha egyebet nem, hát hangot.« másutt pedig egy félmondatot szűrt közbe róla »Jól megszedte magát a nép zsírján.« Mennyi gyilkos gúny sűrűsödött össze a csinos, kékszemű szelidtokájú Szecsenka plébánosnak, ennek a szemforgatóan kenetes és képmutató papnak a jellemzésében, aki mögött árnyékként járt fel és alá mindig a majom. S milyen megvetés áradt a szentszéki tárgyalás »szőrös, vörösfülű, kövér kanonokjainak« rajzából, akiken »csakúgy sercegett a zsír az izzó hőségben«. A sajátos, mikszáthi kerülgető stílus mélyén hatalmas gyűlölet tüzelt. Annak az embernek a gyűlölete, aki érezte

az idejétmult haladásellenes társadalmi erők legnagyobb vétkét, érezte, hogy ez a mérgezett világ ellensége az emberhez méltó életnek, ellensége a boldogságnak.

A Döry—Buttler pör életből merített igaz anyagához Horváth Piroska és Buttler János szerelmi története volt Mikszáthnak, az írónak leglényegesebb hozzátétele. Ez a szerelem nem szerepelt a Buttler-ügy egyetlen visszaemlékezésében sem, Mikszáth alkotó fantáziájának legsajátabb gyermeke volt. Az ő meleg szíve szötte ennek a hajnali álomszerűen szép szerelmi regénynek aranyló szálait.

Mikszáth romantikus történeteinek, a *Jó palócoknak*, a *Szent Péter esernyőjének*, az *Eladó birtoknak*, *Prakovszky a süket kovácsnak* könnyes, mosolygó idilljei elevenedtek meg Buttler János és Horváth Piroska szerelmi regényében. A tiszta, mesterkéletlen emberi érzés varázsos fénye ragyogott fel benne. De régebben a romantikus mesék önálló művé kerekedtek, a realista alkotásokban legfeljebb epizódba szorultak, ha felbukkantak. Mikszáth művészetének mintegy két külön ága volt a *Különös házasság* előtt. Az egyik oldalon ott húzódtak a multba, a félmultba vetített romantikus, idilli történetek, a másik oldalon pedig a jelen társadalmát bíráló realista művek. Az egyik oldalon a romantikus Mikszáth vallott róla, hogy az egészséges lélekben ha félve, bizonytalankodva is, de kitörülhetetlenül, a legnagyobb hidegben is ott reszket a jónak, az igaznak az álma. A másik oldalon pedig Mikszáth, a satirikus ábrázolta kesernyés anekdóták során milyen mélyre is süllyedt az ember a félfeudális úri Magyarországon. S ez a két Mikszáth mintegy függetlenül élt egymás mellett. A romantikus nem szegezte szembe a korhadó úri világgal dacosan, tiltakozóan az élet igazi rendjét : a szép, tiszta, boldog életet, a realista pedig nem mutatta meg hogyan fojt meg egy szívtelen hazug társadalom minden erkölcsileg nemest és lelki jóságot.

A kilencszázas évek nagy regényeiben egybefonódott művészetének két ága. A romantikus mese a realista ábrázolás szerves részévé vált, sajátos fény-és árnyjáték vibrált Mikszáth késői nagy műveinek mélyén. A tiszta szívek napfényes idilljének és a szennyes úri világnak, a mesterkéletlen őszinte érzéseknek és az önző, hazug társadalmi rendnek összeütközéséből, a jónak és a rossznak szembeállításából, fejtett ki a cselekmény központi szála. A formáló elvnek ez a változása Mikszáth kritikai látásának elmélyülését jelentette. Maradékalanul, egész énjével szembefordult az úri Magyarország boldogságtipró, életellenes gaz világával.

A tisztaszívű emberek elidegeníthetetlen jogát a boldogságra, magát az életet akarja megsemmisíteni a nagypapok és nagyurak galád cselszövénye — hirdette a *Különös házasság* művészi igazsága. Mikszáthnak, a demokratának élet- és emberszeretete tiltakozott a papi képmutatás, a nagyúri önkény, az egész rothadt feudális világ ellen. De tiltakozása sokban reménytelen volt : nem látott harcos társakat. Buttler ügye mellett ott állt ugyan a reformkori

haladó nemesség, az a nemesség, amely a Különös házasság cselekménye idején a XIX. század első felében nemcsak Pató Pálokból állt, hanem amely ekkor még Kölcseyket és Kossuth Lajosokat is tudott adni a nemzetnek. Ennek a rétegnek jellemző típusait rajzolta meg Mikszáth Fáy Istvánnak és a két Bernáthnak vonzó arcában. Olyan embereket festett bennük, akikben a másokkal történt igazságtalanság el tudta feledtetni a maguk kis baját, akik szerették a népet és a hazát s kuruckodó ellenzéki politikát szegeztek szemben a császári udvar aulikus mágnásaival és papjaival.

Ezek között a néppel tartó kisurak között nőtt fel Buttler gróf, ezért nem szívódtak fel egyéniségébe osztályának, a feudális arisztokráciának rothasztó mérgei. Védtek lelkét gyámapjának, Fáy Istvánnak a szavai: »Sok földed, réted, malmod van és termérdek jobbjagyod édes fiam — mondta neki Fáy nagykorúsága kezdetén — ezeket mind a haza adta neked. Hát most már azon gondolkodj egész életedben, hogy te mit adtál ezért a hazának? Törlessz fiam, örökké törlessz és ha egyszer eljutnál oda, hogy te többet adsz neki vissza ezért, akkor az én porló csontjaim megáldanak.«

Mikszáth azonban annak az embernek kételyével szemlélte már a reformkori haladó nemességet is, aki már látta a dzsentrí liberalizmus századvégi elaljasodását. Érezte, hogy a reformkori nemesség minden haladó vonása ellenére is gyenge volt hozzá, hogy szétozlassa a középkor kódét. A Különös házasság csaknem mindegyik liberális nemes urában volt egy csipetnyi a Döryék ellen brachiumot vezető alispán ingadozásából: »Szerette a tekintetes úr a nagy szavakat, ha nem jártak felelősséggel« — jegyezte meg róla találóan Mikszáth. A tósztokban szenvedéllyel hirdette ez a réteg, hogy »a napot nem lehet elsikkasztani«, de ha mégis elsikkasztották, süvegét begyűrve, búsulni tudott miatta csupán, harcolni érte nem.

Mikszáth nem látott olyan társadalmi erőt, amely szét tudta volna feszíteni a mágnások és a püspökök kovácsolta börtön rácsait. A dolgozó nép, ha meg is hozta a maga külön ítéletét, ha le is tépte az egri tárgyaláskor Döry Mária hintójáról a Buttler címereket, gyöngé volt ahhoz, hogy befolyásolja az urak és papok döntését. Mikszáth nem ismerte a forradalmas nép gyönyörű erejét. Ismerte viszont az igazságtalanságokba bele nem nyugvó szép, hívó szívét, ismerte a mesélő népet, értette a népmesék lelkét. Tudta, hogy meséiben az igazság mellett állt pártot a nép. Ezért tudta megírni Buttler János és Horváth Piroska szerelmi regényének, a népmesékre emlékeztető romantikus befejezését. Népiesség táplálta Mikszáth romantikáját.

A *Különös házasság* egyik legszebb jelenete volt, mikor Buttler és Horváth Piroska évtizedes kínlódás, szenvedés után először találkoztak ismét az olaszröszkei kocsmában. Tóth uram házában. Nagy érzések és nagy szenvedélyek szakadtak fel a két szerelmes találkozásakor. Néma forradalom ment végbe a kis röszkei házban. Két tiszta ember függetlenné vált lelkileg, elszakadt bensőleg a boldogságukat megsemmisítő aljas világtól. Hiába volt a papi hetykeség,

Pyrker érsek kegyetlen képmutató szava, a búza mégsem maradt a tenger alatt, az embertelen társadalmi rend béklyóit, előítéleteit szétzúzta a szív igazsága. S olyan szép volt mindez, mint egy májusi álom. Tóth uram háza kapujából nézte a virágzó gesztenyefasoron távolodó szerelmeseket: »Nézte őket — írta le Mikszáth ezt a jelenetet — hogyan mennek egymás mellett, mint két szelíd galamb. Várta, hogy talán visszafordulnak és integetni fognak neki, de csak mentek-mentek nagy élénken, beszélgetve. Ah, Istenem olyan az a Piroska járása, mintha nem is járás lenne, hanem valami muzsika.« Az élet és a boldogság csodás zenéje hallatszott itt. Az a varázsos muzsika, amelyet se urak, se papok nem semmisíthettek meg: nagy és leigázhatatlan erő örködött fölötte, az egyszerű emberek hatalmas szíve. Mint a népmesék befejezésében, valahol tündérorságban, egymásra letek a sokat szenvedett szerelmesek.

Mikszáth nem tudott egy más törvényű igaz világot szembeállítani a nagy-papok és a nagyurak rothadt világával: az idillt szegezte szembe vele csupán. De ez az idill több volt kispolgári érzelgős ábrándnál, nem menekülés volt a valóság elől: a népmesék íze érződött benne. Nemcsak gyengeség, nemcsak tehetlenség fejeződött ki rajta keresztül, hanem dacos tiltakozás nem lankadó optimizmus is: a népmesék tiltakozása és optimizmusa. Köröskörül az úri Magyarország mocsaras tájának békái brekegték vigasztalanul, egyhangúan: »urak a pappok, urak a pappok, urak a pappok« de a nép álmaiban, az embertelen társadalmi rend igazságtalanságait megkorrigáló meséiben mint mag a hó alatt, ott ért a jövő.

5.

Mikszáth előbb író ma, mint valaha is volt. Sohasem olvas ták annyian műveit, mint ma olvassák. Ma látjuk igazán írói nagyságát. A mi szocializmust építő korunk fogékonyra tette a lelkeket minden iránt, ami szép, igaz és nemes. A mi tisztult magyarságunk elevenen visszhangzik mindenre, ami multunkban valóban magyar. Ezért nőhetett naggyá Mikszáth alakja a mai olvasók szívében.

Nincs közünk a Harsányi Zsoltok Mikszáthjához, ahhoz a Mikszáthoz, aki a Tiszák tarokkpartnere és a parlamenti folyosó mulattatója volt évtizedeken át. Nincs közünk a kiégett lelkek hitetlen írójához, ahhoz a Mikszáthoz, aki kétkedve úgy vélte, hogy úgysem lesz soha okosabb a világ. Megértjük töréseit, megtorpanásait, megértjük ellentmondásait. Tudjuk, hogy egy mostoha kor szikkadt talajából dacolta ki a maga művészetét. A megértés azonban nem jelent egyben fenntartás nélküli vállalást is. De a megtévesztő ellentmondások sűrűjén át maradéktalanul halljuk az igazi Mikszáth szavát. Azét az íróét, akiben a kiegyezéskor nagy hidegében is ott élt a reformkor és 1848/49-nek rejtett melege. S ez a Mikszáth az igazi Mikszáth, ez a Mikszáth a mi írónk.

A mi írónk a melegszívű a jólátású bölcs, aki saját szavával szólva »mécset« tudott lenni egy hosszú életen át. A mi írónk a nagy szatirikus, akinek megvesz-

tegethetetlen látása, kérlelhetetlen igazságszeretete nem tűrt meg semmiféle hazugságot.

A hazugságok országát, az urak boldogságtipró gaz világát ostorozta Mikszáth szatirája. Ezt a világot mi semmisítettük meg és söpörtük ki minden ittmaradt bomlasztó hulladékát. A haza sorsát szemelőlvesztő kicsinyes önzést, az önmagán kívül semmivel sem törődő felelőtleniséget, a nagy eszméken élőködő rothadt cinizmust, a gatszást leplező aljas képmutatást vetette meg és gúnyolta Mikszáth. Gúnyja és megvetése harcos gyűlöletként a mi szívében él tovább.

Mikszáth késői írásaiban mind gyakrabban, mind fájóbban tört fel a panasz saját kora ellen, az ellen a világ ellen, ahonnan eltűntek az örökszép mesék, ahonnan eltűntek a nagy szenvedélyek, ahol nem tudnak többé repülni a lelkek. A mi világunk a valósággá élt mesék, a nagy és igazi szenvedélyek világa. Új városok épülnek, s megszépül a hazai táj népünk munkája nyomán. S ez a kor érti és szereti igazán Mikszáthot, mert itt tudnak szárnyalni a lelkek.

HOZZÁSZÓLÁSOK

SÖTÉR ISTVÁN:

Az a gondolatmenet, mellyel Király István az *igazi* Mikszáth arcát kibontja, *helyesen* alapul a jellem- és léleknagyságért küzdő, azt számonkérő Mikszáthon. Irodalomtörténetírásunkban most első ízben hangzik el Mikszáth egyéniségének ilyen értelmezése, s azt hiszem, ez az egyedül helyes értelmezés — Király Istvánnak sikerült azt, főképp a *Különös házasság* szenvedélyes, pártosságtól átfűtött elemzésével bebizonyítani. Az előadás gazdag témákat hozott felszínre, igaz, csak vázlatosan —, de még így is a Mikszáth-probléma lényegébe engedtek betekintést Király Istvánnak azok a fejtegetései, melyekkel Mikszáth fejlődését a dzsentri-liberalizmusról való leválását, valamint humorát értelmezi, magyarázza. És azt hiszem, a Mikszáth-kérdés gyökeréig nyult le Király a mikszáthi ú. n. »kerülgető« stílus elemzésével is. Ez az elemzés nem csupán éles szemről tanúskodott, de kulcsot is szolgáltatott egynéhány, mindmáig megoldatlan, vagy kényelmesen kikerült kérdéshez is.

Nem akarok most kitérni arra az igényességre, mely ezt az előadást a stílusában, a megformáltságában is jellemezte. Király István helyes úton jár, amikor a gondolat szomszédságában nem hanyagolja el a kifejezést, — sőt ellenkezőleg, a meggyőző erő, a fejtegetésekből levonható mozgósító tanulságok hatékony érvényesítésének eszközévé avatja.

Király István előadásának vitatható oldalát elsősorban abban látom, hogy habár több ízben is hivatkozott a mikszáthi mű ellentmondásaira, általában túlságosan is a *kész* a kritikai realistává *már kialakult* Mikszáthtal foglalkozott, pedig a fejlődő, a félfeudális Magyarország viszonyai közül kibontakozó Mikszáth elmélyültebb elemzése csak kidomborította volna e nagy író haladó voltát. Nem értek továbbá egyet Királynak azzal a tételével sem, mely Mikszáth

félmúlt-ábrázolását kizárólag lírainak, idillinek említi. A következő kben meg próbalom majd bebizonyítani, hogy a félmúlt-szerúségnek helyenkénti érzékeltetése nem csupán Mikszáth romantikájának, de Mikszáth társadalomkritikájának is eleme volt.

Végül nem értek egyet Királynak azzal a tételével, hogy »igazi különcök jobbára a 900-as évek végétől kezdve jelentek meg Mikszáth műveiben«. A *Különös házasság* előtti Mikszáth-regények igenis, hemzsegnak a különcöktől — akár a Szent Péter esernyőjének Gregoricsára, akár a Beszterce Ostroma két Trnovszky fivérére, akár számtalan, egyéb fő- és mellékfigurára gondolhatunk. Királlyal ellentétben az a nézetem, hogy e különcök bemutatása is szerves része volt Mikszáth társadalombírálatának.

Ahhoz, hogy nézetemet bizonyítsam, engedjék meg, hogy fejtegetéseim tengelyébe a Beszterce ostromát állítsam, mellyel Király maga is foglalkozott, s mely a *Különös házasság* felé vezető út egyik legtanulságosabb állomása.

Mindenekelőtt Mikszáthnak a *Különös házasság* előtti korszakáról néhány szót — vagyis: kritikai realistává fejlődéséről — és politikai fejlődéséről is.

Mikszáth társadalombírálata lassan élesedik ki, — művészete bonyolult, ellentmondásos utakon érkezik el a realizmushoz. Élete utolsó szakaszában válik csak azzá a nagy íróvá, akiben kritikánk méltán láthatja Móricz Zsigmond elődjét és rokonát. Mindaz, amit a *Beszterce ostroma* előtt már megalkotott, legalábbis egy-egy vonást rejt magában azokból az elemekből, melyek a kései Mikszáth-műben olyan ragyogó összhanggá rendeződnek. A »tekintetes vármegye« világát mutatja be a nyolcvanas-kilencvenes évek Mikszáthja, — az »apró gentryt és a népet«, vagyis: nagyjából ugyanazt a világot, melyet Jókai is. Amikor azonban szemlét tart fölötte, tekintetét kezdetben még elfátyolozza az együttérzés, mely szívében a pusztuló nemesség iránt támad. A »régii« vármegyére gondol, felidézi a »régii« alispánokat és főszolgabírókat, — s máris meghatottá válik a hangja. Ez a meghatottság, természetesen, útját szegi realizmusának is.

A »tekintetes vármegyére« emlékező Mikszáthban azonban mégsem szabad a feudális rend rajongóját látnunk. Ő ugyanis jelenének vármegyéje elől fordul a múlt — helyesebben ; a *félmúlt* világa felé. Hogy azt a jelent milyennek látja, azt talán csak egy ízben árulja el, — amikor a *Galamb a kalitkában* (1893.) kettős története során állítja szembe a »régieiek« érzelmes és önzetlen erkölcsét az »újjak« léha és rideg erkölcstelenségével. Igen, a kortársi nemeseket Mikszáth olyanoknak látja, mint az egykori akarnok-képviselőt, aki cserbenhagyja feleségét, miután vagyonát elköltötte, sőt le is csukatja az asszonyt, váltóhamisításért — s mindezek után a Nemzeti Kaszinó zárt ajtai mögött, becsületbírságon elnököl. De ki ütődne meg ezen? »Csak a falon lógó Széchenyi István homloka mutatott szigorú, sötét ráncokat. De azért ő sem mogorvább, mint tegnap volt, vagy tegnapelőtt. — Ejh, de hátha mégis ki talál egyszer lépni a rámajából, megrázkódik, s mennydörgő hangon rájuk kiált ; — Ide hamar a poharamat, hadd morzsoljam, össze, hogy ne ihassatok belőle zentűl!« Amikor Mikszáth emberséges és vidám, patriarkális és jellemes megyei urakat idéz föl az egykori vármegyéből: a Korláthyak miatt folyamodik hozzájuk. Megyei hivatalnokoskodásának emlékei, s az öregedő férfi elmélázásai is hozzájárulnak ahhoz, hogy a félmúlt vármegyéjét oly idillinek látja. »Ha rozsdá is, de rózsa-színű!« — mentetegeti az elavult megyei viszonyokat. »Nem adom sokért, hogy éltem még a régi táblabírák között s hogy szemem láttára fogyott el az utolsó fény, amit a múlt dicsősége vetett még a kevésbé megyei címerekre.«

Mikszáth a *Beszterce ostroma* előtti években még azt az ábrándot táplálja, hogy »regenerálni« lehet valamikép a reformkor vezető osztályát: a nemességet. Ebből a kedves ábrándból csak lassanként ébred a valóságra, — de föleszmélésének valamennyi tanulságát levonja majd. A *Galamb a kalitkában*, de méginkább a *Beszterce ostroma*, ennek a föleszmélésnek állomásait jelzik. Mikszáth ábrándjának szertefoszlását azért érdemes figyellemmel kísérnünk, mivel ez egyszerűsmind realizmusa megerősödésének útja is, út, mely a *Különös házassághoz* és a *Nosztaly fiu* esetéhez vezet.

A *Nemzetes uraimék* »nagyerejű« Mácsikjában még ábrándját próbálja megtestesíteni. Azt kívánná, hogy a nógrádi kurtanemes nagy álmai és kezdeményezései továbbéljenek az utódokban, remélve, hogy akik itt vannak, »azok már életrevalók, azoknak élniök kell, s vissza nézniök a multba, az apákhoz, hogy milyen betegségben pusztulnak el«. Mácsik utódait »fel kell tartani, amíg lehet, gyámolítani kell, mint a kialudni készülő tüzet. Mi lesz velünk, minél melegsziünk meg ezután, ha nagy hideg lesz?« A maga korának züllő nemesi osztálya láttán a reformkori nemesség arcát idézi, vigasztalásul — s hangja máris megbocsátóvá lágyulna: »Hiszen voltak hibái, nagy hibái, de e hibákban is mennyi fény, mennyi kedvesség! Az ereje tette gyengévé, a gyengesége tette szeretetreméltóvá s a szeretetreméltósága tette a sirba.« Tisza Kálmán parlamentjének, s a Nemzeti Kaszinó párbajhőseinek, kártyacsaloíának, »becsületbírósági« elnökeinek dzsentrí csűrhéje, »magas helyeken letelepedett szemete« elé Mikszáth odaállítja Mácsikot, a bocskoros nemest, és Laczkó Gábort, aki a karrier helyett a tisztá jellem útját választja. Ugyanakkor azonban a példaképül felidézett hősből — mégsem tud igazi hőst formálni. Hanem legfeljebb csak egy megható, becsületes, sőt végül szánalmas Don Quijotét, — ugyanolyan Don Quijotét, mint a *Beszterce ostromának* Pongrácz Istvánja. Mácsik voltaképp: fantaszta, — aki egész életét a »nagy pör« szolgálatának szenteli; Békés vármegyét akarja a Laczkó-familia számára visszaperelni. Egész Békés megyét, dús szántóföldjeivel, kövér legelőivel falvaival, pusztáival. Mácsik kis vagyonát s a Laczkók családi ékszerait, még az asszonyok ezüst mentegombjait is fölémészti a pör, — melynek voltaképp semmi reális alapja. Mácsik »nagy plánumát« végülis a fiatal nemzedék, Laczkó Gábor tépi szét, akiből tíz esztendei áldozatok árán alispánt akart »nevelni« a familia, s aki végülis színésznek megy, színésznőt vesz feleségül. Mácsikot, a »nagyerejűt« megtörtégerincű, szánalmas, meghunyászkodó öregembernek látjuk a regény befejezésében, — de még így is föltámad benne a »virtus« és a szabadságharcban fejezi be ábrándos, fantaszta életét. »Nagy ambíciók levegőbe építve, nagy cselekedetek, ostoba célokra pazarolva« — kénytelen is kimondani róla bírálatát, Mikszáth. E bírálat mögöl azonban tekintete Mácsikban a jellem, a szív nagy erényeit kutatja. És néha valóban, sikerül is őt *nagynak* mutatnia; például, amikor még szerelméről is lemond, hogy »hivatásának«, a »nagy pör«, végigharcolásának szentelhesse életét.

Mácsik ábrázolásában Mikszáth művészetének olyan sajátossága mutatkozik meg, mely többi művére is, de különösképp a *Beszterce ostromára* rányomja bélyegét — mégpedig; az ábrázolásnak színváltó, összetett, bírálat és együttérzés, humor és szeretet, vád és védelem közt villódzó kettőssége. Mikszáth ábrázolásmódja nem egyértelmű; többnyire egymással ellentétes elemek keverednek benne. Ki is gúnyolja azokat, akiket szeret, — fáj is a szíve azokért, akiket ostoroz néha. Csak a Korláthy- és Döry-báró típusú emberek ellen emelt vádja hangzik egyértelmű, fenntartás nélküli szigorral. Király István mutat

rá, hogy ugyanilyen egyértelmű a fiatal lányokat ábrázoló, rajongó gyengédsége is. De még Noszty Feri alakjában sem lehet lemondania valamiféle kedveségről, mely miatt ez a léha, züllött fiatalember néha csaknem megnyerő színben mutatkozhatik meg előttünk.

A *Beszterce ostroma* Pongrácz Istvánjának alakjában is ez az ábrázolási kettősség, ez a villódzás-színváltás érvényesül. Hol szájalmasnak, hol tiszteletet érdemlőnek látjuk a »várurat«.

De bírálát és szeretet párosul Mikszáth hangjában, amikor az *Eladó birtok* (1894) Marjánszky Mihályának történetét meséli el, — aki a hirtelen támadt szerelem »virtusában« lemond a birtokgyarapítás álmairól, sőt, tulajdon, virágzó birtokáról is, hogy leendő apósának adósságait kifizethesse. Az »eladó birtok« sorsában Mikszáth már-már a tulajdon ábrándjának kudarcával nézhet szembe; lám, így megy tönkre a nemesi osztály, pusztán a miatt, ami a jobbik, a tiszteletre méltóbb benne. »Igazán nem tudni, mi ölte meg őket rohamosabban? Hibáik-e, vagy erényeik?«

És Mikszáth ráébred lassacskán, hogy ezek az erények már csak egy fél-örült, félkülönc Pongrácz Istvánban ölhetnek testet.

Mikszáth fejlődése a realista művészet felé, párhuzamos politikai fejlődésével. És ez az utóbbi fejlődés éppoly kevésbé egyenletes, mint amennyire ellentmondásos az előbbi. Szegedre kerülése előtt 1878-ban egyik röpiratában védelmébe veszi Tisza Kálmán politikáját, — a Szegedi Naplónál azonban szembefordul vele. Mikszáth ellenzéki korszaka ott bontakozik ki, az ellenzéki városban, mely megbuktatja Tisza Kálmán jelöltjeit az 1878-as választásokon. És az 1879-es szegedi árvíz alkalmával, amikor a szomszédos Pallavicini-nagybirtok önző ármentesítő politikája, az Alföldi vasút részvénytársaság nyereségvágya, és a Tisza-kormány cinikus bürokráciája miatt elpusztul a város, azon a rettenetes éjszakán, a Zsótér-ház ablakából kitekintő Mikszáth nem csupán a városházát körülölelő árt láthatja, hanem a katasztrófa valódi hátterét, a kiegyezés utáni Magyarország züllöttségét, embertelenségét is. Hangja sohasem válik már oly éléssé, oly keserűen szatirikussá, mint az árvíz szülte írásai-ban. *Szeged pusztulása* című röpiratának ellenzéki szenvedélyességét később ömaga is tompítani kényszerült. És amikor a város újjáépítésének vezetésére megérkezik Tisza Lajos, az »udvarával«, Mikszáth újabb röpiratban, s még hevesebb bírálattal mutatja be munkájukat.

Ebből az ellenzékiiségből fakadnak a *Tisztelt ház* karcolatai, — s látszólag ezzel az ellenzékiiséggel szakítva áll majd később Tisza Kálmán oldalára.

Ekkoriban Mikszáth még bízik abban, hogy az erők és erények, melyek 48-at létrehozták, ott lappanganak a Mácsikok, a Laczkók leszármazottaiban. »Az én hőseim nem az adomázó táblabírák, sem nem a pazarló földesurak, hanem egyszerű kurtanemesek«. . . — határolta el a feudális mult egészétől rokonszenvét. Politikai álláspontját leghívebben talán az *Apró képek a vármegyéből* ama kis epizódjában fejezi ki, melyben Kupicza bácsi jeleníti a pártokat. Mikszáth is úgy érezheti, hogy a kormánypárt »két külön országot boronál össze, mintha én két asszonyi derekat akarnék befűzni egy miderbe.. « A függetlenségi párt pedig »egy vézna leányzónak szab olyan ruhaderekat, szoknyákat, minők majd csak testes, kifejtett asszonyság korában lennének jók neki«. Ugyanakkor pedig a szocializmusról csak annyit tud Mikszáth, amennyit Hlavatsek Józsefnek, az elcsapott kántornak történetéből megtudhat róla. Politikai állás-

pontját tehát valóban hasztalan keresnök a nyolcvanas-kilencvenes évek parlamenti pártharcainak mezőnyeiben. Mikszáth politikai igényének a kormánypárt éppoly kevés volt, mint az ellenzék. És senki sem állíthatná, hogy írásaiiban Mikszáth valamikor is Tisza Kálmán »propagandistájává« aljasodott volna. Ő, aki annyit ír politikáról és politikusokról, a maga korának politikai mozgalmait egyáltalán nem segíti, nem támogatja íásaival.

Halad a maga útján, magányosan, s illúziói szertehulltán egyre mélyülő komorsággal. Utolsó éveinek humora már nem is igen leplezi ezt a komorságot. De a maga korában *íróvá* e komorság nélkül nem is válhatott volna.

Pongrácz István alakjában Mikszáth megrajzolta mindazokat az erényeket, melyeket éppoly hasztalan keres a megyeszékhelyek, — mint a budapesti Kossuth Lajos-utca kaszinóiban. A Mácsik erényeit rajzolja meg Pongráczban, a bátorságot, a nagy tettek vágyát, az érzelmeik mélységét, a lovagi gyengédséget és odaadást. De mekkora változás ment már benne végbe a *Nemzetes uraimék* óta! Ez a regény, valamint a *Beszterce ostroma* és az *Uj Zrinyiász* (1898) ugyanegy probléma három változatát nyújtja, s e változatok Mikszáth mindinkább kiéleződő kritikaiságának erejéről tanúskodnak. Ez a kritikaiság metszi el Mikszáth ábrándjainak gyökerét is. Mácsik, Pongrácz és Zrinyi; három Don Quijote, — három férfi, akik éppen legértékesebb tulajdonságaik miatt ütköznek össze környezetükkel, — három anakronisztikus arc! Figyelemreméltó azonban, hogy 1884-től — a *Nemzetes uraimék* évétől — az *Uj Zrinyiász*ig mennyire elmélyül ez az anakronizmus. Mácsik még csak fantaszta volt, külön, aki egy délibáb után vetette magát, hatalmas erejével — Pongrácz már belézárkózik e délibádba, csökönyösen, tébolyult elszántsággal, — Zrinyi pedig éppen: kísértet. A feudalizmus egy hősi korszakának zavaró és tapintatlan kísértete. Mácsikkal Mikszáth még a reformkor nemesi erényeinek megóvását kívánta példázni, — Pongráczal már nyíltan bevallja, hogy a multat nem lehet életben tartani többé — Zrinyivel pedig egyenest tragikomikusnak mutatja a visszakísértő multat. Pongrácz valahová a tizenhetedik századba vágyik vissza, — Zrinyi pedig elótoppan a tizenhatodikból; ezek a látszatra oly játékos ötletek Mikszáthnak egy nagyonis keserű társadalombírálat, — s egy önnön illúziói fölött is tartott ítélkezés alkalmait szolgáltatják. De a *Beszterce ostroma* és az *Uj Zrinyiász* után nem is látja többé idillinek a vármegyét, — hanem csak a Noszty-fiúk vadászterületének. A *Beszterce ostroma* tehát azért tanulságos, mivel éppen azt a folyamatot tárja elénk, amikor Mikszáth leszámol ábrándjaival, s ilymódon utat vág magának a kritikai realista ábrázolás felé. De Pongrácz személyében nem csupán a tulajdonságok, az erények időszerűtlen, külön, anakronisztikus jellege mélyül el, — hanem egy társadalmi osztály elaggottsága, szétbomlása is nyilvánvalóvá válik. Mácsikot még olyanak láttuk, mint aki kedvezőbb körülmények között *reális* célokra fordíthatja az erejét. Pongrácz azonban csak irreálisan képes élni a jelen körülményei között. Forradalmak azért születnek, mivel az emberek képtelenek tovább őrizni jelenükben, a rothadó multat. Pongrácz azonban képtelen megtúrni a mult szomszédságában a jelent. Pallosjogát kívánja használni, és seregét elindítja Beszterce ellen. A multban él, — és ezért szétrothad. A régi feudális osztály-erények visszajukra fordulnak cselekedeteiben; nagy tettek vágyik s hadijátékokat rendez tót parasztjaival; mélyen és tragikusan szerelmes Apolkába, — de lemond róla, mivel nem képes átlátni a rossz színjátékon, melyet szenátoroknak öltözött csepürágók játszanak el előtte, a »meghódoló« város küldöttségeként. A feudális eszmények csak egy külön, egy elmebeteg tudatába fészkelhetik be magukat;

döbben rá Mikszáth az igazságra. De ugyanakkor arra is rádöbben, hogy a rothadás, mely Pongrácz elméjében megy végbe, — végbemegy a magyar osztály-társadalom szervezetében is. A »történelmi« osztályt egyrészt Pongrácz képviseli a regényben, — másrészt a koldusmód tengődő, egymást is meglopó Behenczy báróék. Ime ezzé lett a »félisteni« alispánok tekintetes vármegyéje!

Az eddig elmondottakkal alkalmazni próbáltam a Király István nyugtotta korképet, Mikszáthnak 1895 előtti életművére. Láthatjuk, hogy az eddig felsorolt művekben — a Galamb a kalitkában kivételével — bírálat és romantika szervesen összetartoznak, megférnek egymással — éppen ezért merevnek, mesterségesnek és elvontnak érzem Király István kettéosztását, mely szerint 1900 előtt Mikszáthnál a romantika és satirikus bírálat művek két külön vonalat alkotnak. A *Nemzetes uraimék* : romantikus és bírálat is egyszerre, — a *Beszterce ostroma*-ban pedig ugyancsak, bírálat és romantikus költészet igen jól megférnek egymással.

De az elmondottakra azért is szükség volt, hogy megmutathassam a következőkben : Mikszáth művének helyenkénti félmult-jellege nem jelent feltétlenül líraiságot, hanem ellenkezőleg : szervesen összefügg társadalombírálatával.

Mikszáth sajátos következetességgel választja ki történeteinek színtereit. Ragaszkodik bizonyos vidékekhez, melyeknek népe kedves a szívének.

Regényessége csak bennük lel igazi otthonra. Ez az oka, hogy kerüli Budapestet ; »A kisvárosi élethez már nagy a város, a világvárosi élethez még nem elég nagy.« Mikszáth számára túlságosan rideg, »prózai« e város. »Regények Budapesten is történnek, de azokat a város összes vénasszonyai tudják ; paprika-drámák, szellemi öngyilkosságok valamely szálloda külön szobájában, eltűnt fiúk, elszóktetett lányok, efféle elcsépelet sablonok.« A Mikszáth-i történetek számára bensőséges fészekül csak — a szülőföld, a Felvidék és Szeged szolgál. Az ciső : az emlékek forrása, melyből Mikszáthnak a félmult világ felé oly szívesen forduló művésze, különösen pályája első szakaszán bőséggel merít, a második : a legregényesebb világ, bányavárosaival, különceivel, derűs, életművész kispolgáiraival, s a Vág völgyében ködlő történelemmel, — a *Beszterce ostromának* témája csak ebben a környezetben teremhet meg, és semmiképp sem az Alföldön, vagy a Dunántúlon, de még Nógrádban sem. A harmadik : a parasztból lassan polgárosuló mezővárosi lassú és bölcs emberek városa, kiknek életelvei a Mikszáth éivál annyira közösek. Szegednek, népének arca előbukkan valahányszor *népről* ír Mikszáth — még ha az ország más tájainak népéről is.

Otthonos öröme, mellyel a Felvidék tájain sétáltatja képzeletét Mikszáth, mégsem holmi romantikus álmvilágnak szól. Elmaradottnak, jámborul hiszékenynek és sötétben babonásnak kell látnunk e vidéket, virágos mezői, tarka falvai ellenére. Vagy talán nem rejlik-e mélységes gúny — ha mégoly érzelmes hangsúlyokkal tiltóttan — a »szent esernyő« történetében, melyet egy középkori műveltségi fokon meghagyott nép szó, a glogovai plébános zsebének javára? És elképzelhetjük-e Pongrácz István »haditetteit« — egy vasúti csomópont, vagy egy ipari város szomszédságában? Mikszáth, amikor elmélázik is Nedec várának festői környezetén, s amikor egy tündérmese kellékeit látja is szerteszórtan, erdőkön, bérceken : e tündérmesében is a sínylódó, tengődő népre figyelmeztet. Feudalizmusban megrekedt környéken él Pongrácz István, aki ugyancsak a feudalizmusban rekedt meg.

Az sem véletlen, hogy amikor a polgárságról rokonszenvvel ír, akkor a Tarnóczy Emileket, a Wibra Gyurikat arról a Felvidékről választja, mely

a maga sajátos történelmének, fejlődésének jóvoltából, a viszonylag legszervesebben polgárosult, s viszonylag legrégebb hagyományokkal rendelkező réteget hozta létre. Ugyanakkor habár szeretettel, reménykedéssel vár is a fiatal nemzedéktől valami jobb, emberségesebb világot, lehetetlen észre nem vennie, hogy a felvidéki polgárság többsége egy külön, időszerűtlen szinten rekedt meg. Bolondos Gregoricsok és Trnowszkyk élnek a festői kisvárosokban, — s néha rokonnak is érezhetjük őket a fél örült, félkülönc Pongráczokkal. Lehetetlen eltagadni, hogy Mikszáth szereti az ő különceit, — de megrekedtségüket is látja. Ez az egész felvidéki világ a félmult vizei alól merült föl Mikszáth regényeiben. Ennek a félmultnak különös jelentőség jut Mikszáthnál. Legtöbb regénye a félmultban játszódik, — vagy legalábbis elmosódnak bennük a jelen és a mult határai. Ez pedig csak azért lehetséges, mivel a társadalom, melyről ír, maga is kissé anakronisztikusan fest, s a jelenben csak féllábbal áll. Pongrácz, aki mindkét lába alá a multat keresi támasztékul: e társadalom legkövetkezetesebb, s valóban tipikus képviselője. Amikor Mikszáth a multról ír is, mintha a jelenről írna, s amikor a jelenet mutatja, meg nem állhatja, hogy a félmultbavissza ne pillantson. A *Szent Péter esernyőjének* Gregoricsa például a szabadságharc idején él, de ezt Mikszáth csak egyetlen utalással érezteti, — piros esernyőjével együtt, élhetne ő Mikszáth korában is. A *Kisértet Lublón* Kaszparekjének üldözői, a sztaroszta, a városi tanács, a Lengyelországba utazgató borkereskedők, s a felvidéki kisváros alakjai: multbelieknek ábrázoltak, s mégis jelenbéliek.

Mikszáth csak azzal teremthette valószerűvé, hitelessé Pongrácz István alakját, hogy ilyen, félig a jelenben, félig a multban — vagyis: a félmultban — álló társadalmat rajzolt körébe. Aminthogy ez a társadalom ilyen is volt. A korai Mikszáth, aki még nem szabadult meg egészen ábrándjaitól, ezért érzi is magát otthonosan benne. És egyideig szubjektív, személyes vonzódás is közelíti e félmulthoz. Majd csak a *Különös házasságban* távolodik e világtól objektív, kritikai távolságba.

A Pongráczéhoz hasonló mániák kisebb-nagyobb mértékben ott tenyésznek szélesebb környezetében, a szomszédos városokban is. Ezért érthető és természetes, hogy hőbertjait kímélik, megbecsülik valósággal. A regény cselekménye voltaképp abból indul ki, hogy az egész környék *közreműködik* Pongrácz hőbertjában. Ki parazitamód, mint Pruzsinszky, — ki jobbagymód, mint a Pongrácz-nagybirtok tót parasztsága — ki pedig félig tréfás, félig megértő szellemben, mint Blázy polgármester és barátai. Don Quijote minduntalan egy józan, kegyetlenül valóságos világba ütközött, — Pongrácznak azonban cinkosa az egész megye; elegyengetik az utat, botorkáló léptei előtt, gyengéden terelik el figyelmét Besztercéről, melyet a »várúr«, megostromolni készül, s közös erővel öltöztetik testi, tapintható valóságba Pongrácz káprázatát, amikor szenátoroknak álcázott komédiásokkal vizet, földet, fűvet és szűzlányt küldenek elébe, engesztelésül. Ennek a kis jelenetnek megrendezésében csaknem lelkesülten vesznek részt a zsolnai urak. Nem, a környező társadalom aligha kényszerítené Pongráczot, »felébredésre«. Csak a fiatalság, a szerelem, az egészségesen, épen és tisztán megmaradt indulatok, Tarnovszky Emil érzései — dacolnak a »várúr« rögeszméjével. De még neki is *idomulnia* kell Pongrácz tébolyához; elő kell kerítenie a szökött Estellát, hogy ilymódon tulajdon mániáján keresztül kényszerítse térdre ellenfelét. Mély értelme van annak is, hogy Mikszáth mindvégig megtartja Pongráczot ábrándvilágában. Don Quijote fájdalmas, megrendítő önbírálata a halálos ágyon, nem hangzik el a haldokló »várúr« ajkáról.

Mert Pongrácz *nem* került összeütközésbe a környező világgal, — sőt inkább a lényegét fejezte ki. Nem csupán a kilencágú korona kedvéért kímélik őt még a főispán és miniszter is; cselekedetei kirívó voltak ellenére, az osztály tudatában lappangó érzelmekkel valamiképp egybehanganak.

A *Beszterce ostroma* példája arra figyelmeztet, hogy Mikszáth a félmult szerepeltetésével nem idillt, — hanem társadalmi elmaradottságot kívánt érzékeltetni.

Hozzászólásomat azzal zárom, hogy a szocialista realizmus felé haladó magyar irodalom bőséggel tanulhat Mikszáthtól. Hisz az anekdóta nem műfajánál fogva jelent korlátot, hanem alkalmazásának módja, vagyis az író világnézete szerint.

Az emberszeretet, a derű, a színesség kifejezésére, népünk életének gazdag ábrázolására, a rendelkezésünkre álló különféle technikák és módszerek közül bizton választhatjuk a Mikszáth-i elbeszélő varázs és a Mikszáth-i közvetlen, meleg érzésekkel áthatott stílus hagyományait, melyekből az ő utódai és a mi elődeink közül Tömörkénytől Móricz Zsigmondig — annyian és oly hasznosan merítettek.

RUBINYI MÓZES:

Király István alapos és szép előadása, valamint Sötér István ehhez méltó hozzászólása után én csak néhány egyszerű adattal és gondolattal szeretném megszerezni ennek a valóságos Mikszáth-ünnepséggé magasodott ülésnek anyagát.

Tudjuk, hogy Mikszáth Kálmán országos jubileumának ünnepségei után néhány nappal, 1910-ben halt meg. Alig temettük el, már megszólaltak az akkori Magyar Tudományos Akadémia kuvikjai. Mit huhogtak ők, akik csak pár hónapja hódolattal hajbókoltak a költő előtt? Azt huhogták és ez nyomtatásban is olvasható akkori folyóiratokban, hogy így-úgy, Mikszáth nem is volt olyan nagy író, hiszen legfeljebb egy-egy anekdótát tudott jól elmondani. És ez az aknamunka éveken át folytatódott s volt idő, hogy a Mikszáth-oeuvre-hez rendületlenül hűséggel való ragaszkodás monomániának tetszett némely reakciós lelkek előtt. S mi történt ezzel szemben akkor, midőn a dicsőséges Szovjet Hadsereg felszabadított bennünket a fasiszták járma alól? Feledhetetlen emlék e boldogságos hetekből. Mikszáth nevét a diadalmas Szovjet Hadsereg egy vitéz katonájának ajkáról hallottuk felénk zengeni. Ezt a katonát úgy hívták (s úgy hívják) : Illés Béla. Ő volt az, aki midőn egy újságíró azt kérdezte tőle, mi legyen most már a magyar irodalom útja, ezt felelte : »Egyszerű a válasz. Tovább haladni azon az úton, amelyen Mikszáth Kálmán indította el irodalmunkat.«

Mikor ma ez ülés előtt a Mikszáth életrajzára vonatkozó anyagommal foglalta toskodtam, kezembe került Mikszáth Kálmánnak egy budapesti bejelentőlapja. Sajátkezűleg állította ki a költő és abba a rovatba, hogy : »polgári foglalkozása«, azt írta oda, hogy : *író*. Felesége nyilván ezzel nem volt megelégedve, mert a bejelentőlap hivatalos beadása előtt ő, az asszony odaírta az »író« alá hosszúkas betűvel : »országgyűlési képviselő«. Hallani vélem, amint pörlekedett a férjével. »Mért írja Maga csak azt, hogy író? Hiszen ugyanezt odaírhatja például Szomaházy István is, pedig Maga csak több, mint ő, hiszen Maga »országgyűlési képviselő«. Sietek megjegyezni, hogy ezzel nem akartam rosszat mondani,

hiszen a sors megadta nekem, hogy közelről láthattam Mikszáth Kálmánné áldozatos hűségét. Mikszáth Kálmán feleségének lenni nehéz hivatal volt és ez az asszony örömben, bánatban pompásan ellátta ezt a szent hivatalát. S ellátta különösen azokban a keserves években, amikor mások a boldogság első örömeit élvezik. Mikszáth Kálmán szívében nagyon soká izzott a fájdalom szenvedése s e súlyos idők segítségét Mikszáth úgy hálálta meg, hogy *kétszer is elvette feleségül Mauks Ilonát*. Első, összeomlott házasságuk után hét évig várta vissza hűséggel felesége és Kálmán vissza is jött a *Jó palócok* első tiszteletpéldányával, amelyre ezt írta gyöngybetűivel: »A gyerekek című rajz Annájának, az én kedves volt feleségemnek, Ilonkának, Kálmán.«

Ha most arra a kérdésre kellene felelnem: mi a magyarázata annak, hogy a szocializmust építő magyarság annyira érti és méltányolja és a magáéinak érzi Mikszáth műveit, akkor a következőket mondhatnám: e tekintetben helye irodalmunkban analóg Puskinéhoz az orosz irodalomban. Tudjuk, hogy Lenin kedvelt olvasmányai voltak Puskin művei, s tudjuk, hogy hazánkat újjáépítő államférfiaink Mikszáth műveinek olvasásával pihennek és sokszor okulnak is. Hangsúlyoznunk kell, hogy Mikszáth nem volt szocialista, többször szatirizálta is a szocializmust, a szocialistát, a hombár-rendszert. Csaknem egyidős volt a *Kommunista Kiáltvány*-nyal s míg polgári kortársai közül (az elvtársakról nem is szólva) sokan olvasták a *Kommunista Kiáltvány*-t és figyeltek fel a szocialista irodalomra, Mikszáth nem mutatott különös érdeklődést, vagy megértést ez eszmék iránt, mégis társadalom-kritikája megdöbbentő hűséggel jellemzi élete évtizedeinek rothadt gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait. Azt hiszem mégis, hogy világszemléletének társadalmi kritikájában az *antiklerikális* vonás él legélesebben. Szerencsésnek tartom ezért, hogy Király István tanulmányában a *Különös házasság* behatóbb fejtegetésével illusztrálta tanulmányrajzának vonásait. Nem véletlen, hogy Mikszáth legszebb politikai arcképeit Szilágyi Dezsőről írta, az úgynevezett »polgári házasság« egyházpolitikai harcainak igazságügyminiszteréről s már e tanulmányok egyikét azzal az antiklerikális szatirikus jelszóval fejezi be, amellyel a *Különös házasságot* is: »Urrak a papok«. (Mellékesen jegyzem meg, hogy rájöttem nemrégiben e szólás eredetére. Tábori Kornél, az 1944-ben mártirhalált halt kitűnő újságíró, Jókai Mór életének kis regényében írja, hogy Komáromban egy összeomlott lelkű koldúsféle motyogta állandóan az utcán: »Urrak a papok.« A papok, mágnások, földesurak, bankigazgatók világának hajótöröttje dadogta halk szemrehányásul e világ ellen.) Szeretném még erősebben kihangsúlyozni, hogy azok a vonások, amelyekre bennünket Fagyeyev elvtárs tanított s amelyek a szocialista realizmus jegyében készült irodalmi művek, írói alkotások ismertető vonásai, a régiebb magyar írók közül kettőben jelentkeznek, persze nem maradéktalanul. E két magyar író: Petőfi Sándor és Mikszáth Kálmán. Ez persze nem jelentheti a filius ante patrem konjunkcióra-jelszavát. De kísértetiesen jelentkeznek e gondolattal kapcsolatban alkotásaik a tömegek, a nép egyszerű gyermeke számára való abszolút érthetőségük, világosságuk révén. Persze, Petőfiben a népiesség, a forradalmasság közvetlenebbül jelentkezik, míg Mikszáthnál csak másodlagosan, de így is Mikszáth e tekintetben is magasan felette van számbajöhető magyar konkurensének: Jókai Mórnak.

Meg kell azt is mondanom, hogy a nyelvi eszközökkel való sajátos jellemzés Mikszáth műveiben lendül fel újra világirodalmi viszonylatba, főleg alakjai egyéni stílusában, egyes alakjai mindegyre visszatérő kedvenc szólásainak szerepeltetése által. Nem merem azt mondani, hogy az ő hatása (bár az sem

valami nagy lehetetlenség) mégis utalok Mihajl Solohov, Szemjon Babajevszkij regényeinek s a magyar Déry Tibor novelláinak hasonló stílárís jelenségeire.

Jól tenné a most, remélem, különös buzgalommal kiterbélyesedő Mikszáth-irodalom, ha segítene lélektani, esztétikai eszközökkel magyarázni Mikszáth stílusának ritmikáját, azt a csodálatosan szép jelenséget, hogy bizonyos helyzetekben, melyek eléggé heterogének (szerelmi érzéshangulatok, valamint szenzációs felsorolások alkalmából) ritmusra csordul a prózaíró költő ajakáról a szó. Tudjuk éppen Gorkij legújabbán megjelent tanulmányaiból, hogy ez a nagy író és éppoly nagy nyelvzseni egyik első munkáját ritmikus prózában írta s ezért ki is kapott atyai barátjától, Tolsztojtól. Ő, Gorkij, írta le azt a kifejezést, amelyet minden igaz író és stilszta sokszor átérez: *a szó kinja*. A nyelvbeli vajúdás e kínlódása Mikszáth egész munkásságát is végigkíséri, szavak, fordulatok egész évtizedeken keresztül izzanak lelkében, míg végre valóban szógyöngyök lesznek belőlük. A kínlódás szüli az igazgyöngyöt s a kínlódás ez útjának megrajzolása, remélem, még sok fiatal esztétikust fog munkára vonzani a Mikszáth-oeuvre-rel kapcsolatban.

Néhány hete elmentem Mikszáth sírjához a Kerepesi-temetőbe és fájó szívvel láttam ott a pusztulás képeit. A sír körül, ahol Mikszáth mellett Berci fiának (a »németkének«) hamvai nyugszanak és a Jánoskéé, akit mindenek felett szeretett e földön, rendes kerítés volt, azt azonban még 1944-ben ellopták, feltűzelték. Mikszáth egyénisége, sorsa, emberi és írói alakja nem kis mértékben hivatott arra, hogy új pedagógiánkban feléje irányítsuk utódainkat. A temetőn kívűl is kell, hogy legyen erre megfelelő alkalom. Nem akarom bővebb fejtegetéssel e szép ülés idejét igénybevenni, ezért csak egyszerűen megmondom, induljon ki e mai Mikszáth-ülésünkben a jelszó s valósuljon is az meg minél hamarább: *Szobrot Budapestén Mikszáth Kálmánnak!*

KARDOS PÁL (Debrecen):

Király István, akivel igen sok ponton egyetérték, és aki egyes megállapításáival magas tiszta csúcokat ért el, nem egészen helyesen itéli meg Mikszáth fiatalabbkori novelláit, a *Jó palócok*-at és a *Tót atyafiak*-at. Király felfogása szerint ezeknek a romantikája még egy alacsonyabb fokát jelenti Mikszáth írói fejlődésének, ezeknek a novelláknak a társadalomszemlélete még a nemesi osztályszemlélet korlátai között mozog. S innen kezdve Király fokozatos állandó emelkedést lát Mikszáth utolsó művein.

Hogy az egész mikszáthi mű igen magas színvonalú, arra fölösleges szót vesztegetni. A fejlődés vonalát azonban úgy látom, hogy az elején van egy igen magas hullámhegy, s ez éppen a *Tót atyafiak* és a *Jó palócok*; utána, bár igen magas szinten marad Mikszáth társadalomszemlélete, de bizonyos visszaesés következik be, s csak végső fejlődésében emelkedik túl az író a *Tót atyafiak*-on és *Jó palócok*-on.

Király elvtárs helyesen mutatott rá ezeknek a novelláknak a romantikus voltára, de kell-e mondanom, hogy romantika és realizmus nem olyan ellentétek, amelyek kizárnák egymást ugyanabban a műben? A *Jó palócok* és *Tót atyafiak* társadalomszemléletét komolynak, mélynek, reálisnak látom. Igenis, van ezekben a romantikus, idillikus elbeszélésekben társadalombírálat is. Az író állás-

foglalása benne van abban az érzelmességben is, amellyel a népi alakokat ábrázolja. De még inkább abban, ahogy a kicsinyek, a szegények, a tisztaszívű ártatlanság pártjára áll, mint pl. *A kis csizmák*-ban, a *Bede Anna tartozásá*-ban, *A néhai bárány*-ban. Még élesebb az állásfoglalása ott, ahol a konfliktus közvetlenül az osztályellentétből ered és tragikum fejlődik belőle. Gondoljunk *A pogány Filcsik*-re, akinek a leányát elcsábította a szolgabíró, s aki sértett becsületértében nem tud megbocsátani a leálynak. Vagy még inkább a brezinai bacsár akí meggyalázottsága tehetetlen dühében tűzbe borítja minden vagyonát s maga is ott hamvad el.

Ezekben az elbeszéléseiben Mikszáth olyan komolyan veszi az ember életét, az ember sorsát a társadalomban, mint azután hosszú évekig nem. Lehet, hogy pályája derekán írt műveiben többrétű, szellemesebb, gúnyosabb a társadalomkritikája, de van ebben a bármily élesen látó és ötletesen csúfolkodó bírálatban igen sok szkepticizmus is. Gyakran ilyesforma gondolkodás érzik műveiből: »Ti emberek, mit törítetek annyira magatokat, miért fogjátok fel annyira tragikusan az életet, hiszen a hibákon úgy sem lehet segíteni, de valahogy el lehet viselni őket.« Vannak művei, ahol a legsúlyosabb problémát éppenséggel megkerüli, az elkerülhetetlennek látszó tragikumot nem megoldja, hanem feloldja egy kissé felelőtlen komikumban, vagy humorban. Pl. a *Beszterce ostromá*-ban sem kerül összeütközésre sor Pongrácz gróf serege és a hatóságok között; ügyes fogással, komédiával sikerül az ügyet elsimítani. Valahogy így oldja meg Mikszáth az *Uj Zrinyiász* problémáját is. Zrinyit nem kell bíróság elé állítani a vérengzésért, a királyi kegyelemmel, a vajdahunyadi várba való relegációval minden elintéződik. Mindez mélyen jellemző az egész 67-es korszakra, amely ugyanígy elkerülte, elkente az összes nagy társadalmi problémákat.

Amikor azonban, századunk elején a feudálkapitalizmus válsága, ellentmondásai egyre élesednek, ez a szkepticizmus tarthatatlanná válik becsületes író számára. A konfliktusokat nem lehet többé elkendőzni. Mikszáth szemlélete is felelősebbé, komolyabbá, sőt komorabbá válik. Utolsó nagy művei: a *Különös házasság*, a *Noszty fiu*, *A feketé város* tanúskodnak erről. Ezekben nincs többé szerencsés befejezés. Buttler gróf és Horváth Piroska szerelméről még sejteni engedi az író, hogy valahol, ismeretlen országban eljuthatott a beteljesülésig, de ha így is volna, hazájukról, vagyonukról kellett lemondani érte. Noszty Feri és Tóth Mari esete azonban már kurtán-furcsán, tragikomikusan ér véget, a megegyezés itt lehetetlen. (Érdekes összevetni a *Noszty fiut* a *Szent Péter esernyőjé*-vel: ott a hozományvadászatból még szerelem és boldog házasság lehet!) Végül *A feketé város* egészében tragikus történet. (A probléma hasonló, mint a *Nemzetes uraimék*-ban, *Beszterce ostromá*-ban, *Uj Zrinyiász*-ban: a hanyatló feudális világ és az új, polgári rend összeütközése, amiből az újnak kell győztesen kikerülnie.) Mikszáth nagyságát, becsületességét mi sem mutatja jobban, hogy bár egy alakját sem formálta több szeretettel, mint Görgey alispánt *A feketé város*-ban, Görgey fejének mégis le kell hullania. Le kell hullania, mert bűnt követett el, és a bűnt Mikszáth ekkori, felelősebbé vált világnézete szerint bűnhődés követi, le kell hullania, mert Görgey a halódó régít képviseli a születő újjal szemben. A születő újnak, a polgári öntudatnak a fiatal Fabricius a bajnoka, ezért övé a győzelem, de ezért kell elvesztenie szerelmét: Görgey leányát.

Befejezésül hadd idézzem Mikszáthnak egy érdekes nyilatkozatát. Csak fejből idézhetem, mert a feljegyzés, amelyben valaha olvastam, 1944-ben megsemmisült. Apám, néhai dr. Kardos Albert jegyezte föl, hogy Mikszáth egy beszélgetésük során, amelyet a koalíciós harcok idején folytattak, ilyen kijelen-

tést tett : »Minden magyar ember 48-as ; hogy melyik pártba tartozunk, ez csak temperamentum dolga.«

A temperamentumon azonban nagyon sok fordul meg. Éppen ezért örömmel üdvözlöm Király elvtársat, hogy ilyen forradalmi temperamentummal vágott neki a Mikszáth-kérdésnek, s ez bizonyára el fogja juttatni a teljes tisztázásig.

MÉREINÉ JUHÁSZ MARGIT :

Mondanivalómat két hozzászóláshoz szeretném fűzni : Rubinyi Mózesnek ahhoz a megjegyzéséhez, hogy Mikszáth fiatal éveiben sokat szenvedett, és Sötér István hozzászólásának Mikszáth szegedi éveire vonatkozó részéhez.

Szerintem Mikszáth szegedi éveei más jelentőségűek voltak az író politikai fejlődése vagy talán visszaesése, és más jelentőségűek voltak írói, művészi fejlődése szempontjából.

Mikszáth 1878-ban, mielőtt a *Szegedi Napló*hoz került, Pesten a szegény újságíró életét élte. Elszakadt a vármegyei nemességtől, feszültebb politikai légkörbe került. Megismerte a nincstelenséget és a kizsákmányoltságot. Tanúskodik erről a MTA Kézirattárában őrzött egyik levele, amelyet egy Gyula nevű barátjához intézett 1878 nyarán (Rudnyánszky Gyula). Ebben a levélben egyik munkáját *A humor hazája* c. népi eredetű humoros elbeszélésgyűjteményét, amely később *Az igazi humoristák* címen jelent meg, felajánlja barátjának, a »Rózsa és neje« cég belfogójának, hogy vegye meg azonnal fizetendő 30 forintért. Elpanaszolja ebben a levélben, hogy volna ugyan kiadója, aki kevéssel azelőtt *Politikai schwindlerei* c. röpiratáért 80 Ft-ot fizetett, s mivel ezt a röpiratot Tisza Kálmán 10 000 példányban rendelte meg a választói számára és mivel egy ilyen röpirat ára 1,60 forint, a kiadó 16 000 forintot nyert, komoly vagyont szerzett, de most ezért a másik munkáért sürgős szükségében az előlegesen kért 50 forint honoráriumot sem akarja megfizetni. Mikszáth nyomorát híven ecseteli a levél néhány mondata : »Ruhám elszakadt rongy, csizmám hasonlatosképpen. Úgy állok itt, hogy lehetetlen pirulás nélkül az utcára lépnem.« — A levél minden sora azt tükrözi, hogy Mikszáth keserű tapasztalatain keresztül világos képet kapott arról, hogy mit jelentett a kapitalista könyvkiadók kizsákmányoló politikája.

Nyomoráról a *Szegedi Napló* egyik munkatársa is beszámol a *Napló* 25 éves jubileumára kiadott *Albumban*.

Amikor 1878-ban felkeresték Mikszáthot, hogy Szegedre hívják, egy József-utcai lakás kis cselédszobájában betegen találták. Orvosságos üvegek között, magárahagyva, sötét, reménytelen hangulatban. — »Vigyetek el!« — kiáltotta — »Vigyetek el!«

És mégis — Mikszáth, elhagyván Pestet, nem élte tovább a nyomorgó újságíró életét, nem menetelt azokkal tovább. Szegeden más volt a légkör, távolról sem érhetne más, mint nacionalista szellem. Tisza Lajos kétségtelen befolyása, baráti körének egész gondolatvilága módosította Mikszáth harcos magatartását. Politikai mondanivalója búvópatakként jelentkezett. A burkolt mondanivaló nem ártott írásai művészi értékének. A szegedi nép megismerése is gazdagította az író, művészi fejlődésének nagy lendületet adott. Mindezek mellett : Tisza Lajos barátsága nélkül politikai színvállás szempontjából Mikszáth tolla élesebb lett volna. Vagyis : Mikszáth Szegeden művészi szempontból igen sokat fejlődött, a haladó szellemű politikában kevesebbet.

KIS CSABA:

Király István elvtárs hangsúlyozta, hogy Mikszáthot a mi korunk érti meg legjobban. A hivatalos Magyarország halála után szembefordult vele, igyekezett kisebbiteni jelentőségét, igyekezett lerántani arról a helyről, ahova addig saját maga emelte. Ez volt az a beállítás, amellyel Mikszáthot hosszú időn keresztül mint Herczeg Ferenc »szellemi őstét«, közvetlen elődjét igyekeztek feltüntetni.

Király elvtárs a *Különös házasság* elemzésénél rámutatott arra, hogy Mikszáth ebben a művében milyen szenvedélyesen ostromozza a feudális Magyarország bűneit, milyen harcosan foglal állást a klérussal, a reakciós nagyurakkal szemben. Ez tudatos, harcos magatartás volt, s hogy ő maga mennyire következetesen igyekezett végigvinni ezt a magatartást, azt a regényen kívül ekkori állásfoglalása is mutatja. Már akkor, amikor a *Különös házasság* első folytatásai megjelentek a Pesti Hírlap 1900. évi számaiban, Mikszáthot levelekkel árasztották el, melyekben azt követelték tőle, hogy másítsa meg regénye témáját, hagyjon fel a papság ellen intézett támadással. Mikszáth azonban nem volt hajlandó megalkudni, meghamisítani a valóságot. Nyílt levelében, melyet 1900. áprilisában tett közzé, részletesen kifejtette ezt az álláspontját: semilyen erő nem kényszerítheti regénye megváltoztatására.

Az uralkodó osztály hamar felismerte azt a veszélyt, melyet e mű megjelenése jelentett számára, ezért amint lehetett, megindították hadjáratukat Mikszáth ellen. Vádaskodásaik be nem vallott, de nyílt célja az volt, hogy elvegyék a *Különös házasság* mondanivalójának élet, megfosszák a haladó mozgalmakat attól a jelentős fegyvertől, melyet a regény adott kezükbe a reakció ellen vívott harchoz.

Az első támadásokra 1904 folyamán került sor: Bosits Gábor kúriai bíró — tehát a hivatalos Magyarország egyik leghivatottabb védelmezője, aki amellet a Döry-család rokona is volt — álnéven cikket közöl a *Vasárnapi Ujság* c. lapban, melyben Mikszáthot történelemhamisítással vádolja. Ez a cikk — bár rövid időközökben több más cikkel igyekeznek támogatni — nem hozza meg a kívánt sikert, nem sikerül agyoncsapnia a regényt — így új taktikához kénytelenek folyamodni. Ez az új taktika az agyonhallgatás politikája. A *Különös házasság*-ról hosszú éveken át nem esik említés — mintha meg sem íródott volna. Amikor például Mikszáth műveit az Akadémia Marczibányi-jutalommal tünteti ki, Beöthy Zsolt, aki a jutalmazó javaslatot teszi, nem említi a könyvet, bár Mikszáth többi regényeiről elég részletesen beszél. Ugyanígy elhallgatja a regényt a hivatalos irodalomtörténetírás: Alszeghy, Császár Elemér is: egyszerűen nem vesznek róla tudomást. Jellemző, hogy amikor Herczeg Ferenc 1928-ban emlékbeszédet tart Mikszáth Kálmánról az Akadémián, felsorolja Mikszáth műveit, de a *Különös házasság* megint csak hiányzik ebből a felsorolásból.

Ezzel a magatartással tehát az irodalom akkori nagyságai lényegében igyekeznek meghamisítani Mikszáth írói arcát, elködösíteni a magyar olvasók róla alkotott képét.

Azonban ez a taktikai manőver sem hozta meg a kívánt teljes sikert. Újabb lépéshez kellett folyamodni. Ekkor, 1931-ben jelent meg Döry Ferenc levéltári igazgató könyve, *Gróf Buttler János házassága* címen. Döry ezzel a könyvvel példátlanul aljas és szemérmetlen hadjáratot indított Mikszáth ellen. Célja az volt, hogy ezzel Mikszáthot erkölcsi magatartásában, erkölcsi hitében támadja meg s ezzel »közömbösítve« a regény eszmei mondanivalójának igaz-

ságát, ezen a téren is hozzájáruljon a fekete reakció, a katolikus klérus a Horthy-fasizmusban visszaszerzett hatalmának megszilárdításához. Döry felújítja a történelemhamisítás hazug vádját ugyanakkor aljasul megtámadja Mikszáthot: »Műveiben szerette előtérbe tolni az erkölcsileg szennyest« — írja róla.

Nem csoda, hogy az uralkodó osztály körei nagy örömmel üdvözölték ezt az állásfoglalást. Elsősorban persze a klérus, mely hivatalos lapjában, a *Katolikus Szemlében* »nagy könyvsikert« kíván Döry munkájának. De résztvesz az általános ünnepelésben a hivatalos irodalomtörténetírás is. A Pintér Jenő szerkesztette irodalomtörténet például azt állítja, hogy Mikszáth könyve ezzel került végre a helyes megvilágításba. A *Magyar Kultúra* című klerikális folyóiratocska pedig odáig vetemedik, hogy a *Különös házasság*-ot »pamflet-szerű fércmű«-nek nevezze.

Jellemző, hogy ebben az időben senki sem mer Mikszáth védelmére kelni. Az egyetlen ilyenértelmű állásfoglalás a *Nyugat* egyik glosszája, de ez is azon vitakozik, hogy Mikszáth nem történelmet írt, nem filológiai pontosságú műre törekedett, hanem regényt — így Döry támadása túllő a célon.

Ettől kezdve jóformán senki sem akad, aki rá merne mutatni a regény tulajdonképpeni értékére. Még Schöpfung Aladár is, aki pedig általában tisztán és világosan, sokszor előremutatóan veti fel Mikszáth életművének problémáit, csak odáig jut el, hogy a regényben legfeljebb a Tisza Kálmán liberális politikájának, a Wekerle-kormány egyházpolitikai harcainak visszhangját látja.

A *Különös házasság* igazi mondanivalóját csak mi érthetjük meg és használhatjuk fel jól: akik — éppúgy, mint Mikszáth Kálmán — harcban álltunk és állunk a klerikális reakcióval, a sötétség hatalmaival. Nem véletlen, hogy népi demokráciánk irodalompolitikája örömmel fordult efelé a regény felé — de nem véletlen az sem, hogy az új kiadás megjelenésekor — de különösen a színpadi átdolgozás bemutatásakor — a klerikális reakció olyan féktelen támadásba kezdett Mikszáth ellen. A hatalmáért vesztett kutya módjára acsarkodó reakció sajtója, az *Uj ember* és a *Hazánk*, igyekezett belemarni Mikszáthba is. Ismét és újra felvetették a történelemhamisítás vádját, felénk pedig azt kiáltották, hogy nem jól értelmezzük a művet, meghamisítjuk a *Különös házasság* igazi mondanivalóját. Emlékeztet, hogy akkor a *Szabad Nép*, Pártunk lapja, több cikkben válaszolt ezekre a támadásokra. Pártunk rámutatott arra, hogy e regényt eddig csak mi használtuk fel úgy, ahogy azt Mikszáth akarta, mi tettük valóban éles fegyverré, harci eszközzé a dolgozó nép kezében, mely Mikszáthot haló poraiban is szövetségésének tartja.

A *Különös házasság* valóban fegyver, és pedig jól használható fegyver volt és marad a mi kezünkben, a sötétség ellen vívott harcunkban. Ezért illeti meg különleges hely Mikszáth Kálmán műveinek sorában s ez az, amit Mikszáth írói munkásságának helyes értékelésénél, minden ellenséges meghamisítási kísérlettel szemben, figyelembe kell vennünk.

WALDAPFEL JÓZSEF:

Királyelvtárselőadásokoldaluanés az irodalmi forma szempontjából mintaszerűen vázolta Mikszáth művészetének legfontosabb vonásait. Nagy nyomatékkal hangoztatta véleményét Mikszáth fejlődésének töretlen, minden szempontból

kezdetttől végig emelkedő vonalát illetőleg. Úgy érzem, Király elvtársnak a nyolcvanas évekre vonatkozólag igaza is van, nem is. Igaza van abban, hogy a *Jó palócok*-on túl Mikszáth művészetének ez a szakasza is hatalmas fejlődést jelent a realista ábrázolás felé. Ez az időszak sokat adott az élet és a társadalom, mélyebb és szélesebbkörű megismerése szempontjából. Van mégis igazság abban, amit Méreiné nem éppen szerencsés formában fölvetett. Nem lehet tagadni, hogy Mikszáth kritikáját, legalább is formájában, tompította, realizmusát bénította a kapitalista sajtótól való függése és Tisza Kálmán politikájához való csatlakozása. Mikszáth fejlődése annak is jellemző példája, amit Lenin az írói szabadság lehetetlenségéről mond a kapitalizmus viszonyai közt. Király elvtárs azt mondotta, hogy nem abból lehet Mikszáthot megérteni, ami a dzsentrihez kötötte, hanem abból, ami tőle elválasztotta. Megérteni csak úgy lehet, ha mindkettőt megvizsgáljuk. Mikszáth *értékelésében* természetesen nem arra kell elsősorban figyelni, ami a multhoz kötötte, hanem arra, amiben túljutott rajta, ami művészetében előremutat. Ha tagadjuk azt, ami Mikszáth realizmusának kibontakozását egy ideig akadályozta, elmössük annak a fordulatnak, annak a hatalmas további emelkedésnek jelentőségét, amely a kilencvenes évek elejével kezdődik és a *Galamb a kalitkában*-tól egyenesen visz a kilencszázas évek nagy realista alkotásáig. Nagyon helyes, hogy Király elvtárs szembefordult azzal a korábban tőle is hangoztatott véleménnyel, mintha Mikszáth mindvégig belülről, »cinkos« módon bírálná az uralkodóosztályt, de hiba volna, ha tagadnók, hogy volt Mikszáth fejlődésének olyan szakasza, amikor joggal lehet ilyesmire is beszélni. Mikszáth fejlődésének nagyon is szembetűnő éles fordulatai kétségtelenül a magyar társadalmi mozgalmak fejlődésével kapcsolatosak. Nyilvánvaló ez a kilencvenes évek elejére vonatkozólag is, amikor a munkásmozgalom és az agrárszocialista mozgalmak megerősödése megingatta a kiegyezés után és főleg a Tisza-féle fúzió után beállt nyugalmi helyzetet és Mikszáthot is erősebben ráeszméltette a viszonyok tarthatatlanságára, bármennyire távol állott mindvégig a forradalmi mozgalmaktól.

A kritikai realista művész és a kormánypárti politikus szerepének kettősége magának Mikszáthnak is probléma volt. Ennek a politikáról tett kijelentéseinél is fontosabb bizonyítéka az, hogy fejlődése tetőpontján oly nagy érdeklődéssel fordult az udvari bolond, udvari mulattató figurájához. Mintha ezzel saját magatartását is igazolni akarná önmaga előtt és az utókor előtt. Ő is az udvart, a kormánypolitikát szolgálja, de művészi alkotásaiban feltárja a kormány, a képviselőház, a megye, az egész úri társadalom minden bűnét és szennyét és rothadtságát. Talán az, hogy erre ráeszmélt, a továbbiakban még élesítette is kritikáját, anélkül, hogy a hazug kormánypárti politikától vissza tudott volna vonulni.

Sőtér elvtárral egyetérttek abban, hogy Mácsik szerepe nemcsak az, amit Király elvtárs tulajdonít neki s általában Mikszáth különceinek. Ami Mikszáth korai novelláinak értékelését illeti, igaza van Király elvtársnak abban, hogy a társadalomrajz és emberábrázolás itt sokkal vázlatosabb, mint későbbi műveiben, de nincs igaza abban, hogy a *Tót atyafiak*-at és a *Jó palócok*-at olyan kevésre becsüli. A *Tót atyafiak*, főleg éppen *Az a fekete folt* társadalomkritikáját a szörnyű társadalommal szemben való tehetetlenség éreztetése éppúgy csak még erősebbé teszi, mint Móricz néhány művének hasonló befejezése. A *Jó palócok* vers és próza határán járó balladaszerű történetkéiben is több az érték és nem egyben Mikszáth későbbi nagy alkotásainak egyes helyzetei és alakjai tűnnek föl már (pl. fiatal szerelmesek harca boldogságukért).

Még egy ponton kiegészíteném valamivel azt, amit Király elvtárs mondott. Azt hiszem, Mikszáth művészetének értékelése szempontjából is tanulságos fölvetnünk a *Különös házasság* és a belőle készült film egymáshoz való viszonyának kérdését. Révai elvtárs a színészkonferencián arról beszélt, mennyire helytelen egy-egy régi korszakba tartozó figurából bolsevikot csinálni. Azt szeretném kiemelni, mennyivel mélyebben és a korhoz hívebben is ábrázolja e mellett Mikszáth alkotása az egyház és az uralkodóosztály szövetségét, mennyivel mélyebb eszközökkel szolgálja a klerikális reakció elleni harcot, mint a sok tekintetben kitűnő film. Mikszáth regénye, ha a pör iránt való érdeklődésében van is valami a sokat emlegetett anekdotizmusból, egészen széles és mélyreható képet ad a ferenc kori magyar társadalomról. Az anekdotikus mag köré rajzolt kép világosan feltűnteti a kor főproblémáit, élesen megvilágítja, milyen szoros összeköttetés van nemcsak az udvar és az egyház, hanem az egyház és a magyar nemesség közt is, és rámutat ennek a szövetségnek elvi alapjaira is, míg a film inkább az egyes papi alakok gyűlöletes egyéni vonásaival dolgozik. Az egyház és a nemesség szövetségét Mikszáth a jozefinizmus rémével magyarázza. Nála az érsek elvből tagadja meg Buttler kérését, míg a filmben az udvari kitüntetés a döntő. Az érsekkel való jelenet átalakításával is kapcsolatos, hogy Buttler és Piroska következő jelenete, a regény egyik legszebb részlete is sokat veszít mélységéből. Piroska szavai eszméltetik rá Buttlerre, hogy hiba volt jogi úton keresni a megoldást. Ez a regény társadalomkritikájának is csaknem forradalmi betetőzése, ugyanakkor a két fiatal szerelmes ábrázolását is ez a gyönyörű jelenet teszi csak teljessé. Ez a példa is mutatja, hogy az irodalomtörténészek munkája, a mult nagy alkotásainak alapos elemzése a művészi gyakorlatot is segítheti ez alkotások életrekeltségében.